

СУЧАСНІСТЬ

ЛИСТОПАД 1985 — Ч. 11 (295)

Р. Бабовал: ПОЕЗІЇ

Ю. Луцький: ЩЕ ДО ТЕМИ «ШЕВЧЕНКО І КУЛІШ»

Т. Геврик: ДЕРЕВ'ЯНІ СИНАГОГИ УКРАЇНИ

М. Френкін: УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКІ ВЗАЄМИНИ

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

Іван Кошелівець

РОЗМОВИ
В ДОРОЗІ
ДО СЕБЕ

Сучасність-1985

Іван Кошелівець

РОЗМОВИ В ДОРОЗІ ДО СЕБЕ

1985, 497 стор. Обкладинка Якова Гніздовського.

Відомий літературознавець робить у цій праці підсумок багатого життєвого досвіду, зображує явища і події, які йому приходилося зустрічати на своєму шляху, дає цікаву картину людей і ситуацій. Є це не лише особиста хроніка, але й своєрідний літопис нашої доби.

Ціна: 20 ам. дол.

Емма Андіївська

СПОКУСИ СВЯТОГО АНТОНІЯ

1985, 222 стор. Мистецьке оформлення та ілюстрації Володимира Макаренка.

Чергова збірка сонетів Емми Андіївської складається з чотирьох тематичних циклів: «Спокуси святого Антонія», «Натюрморти й краєвиди», «Вігилії» і «Циркові ідилії».

Ціна: 9 ам. дол.

Emma Andriivska

*Спокуси
Святого
Антонія*

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси В-ва:

В Європі:

Sučasnist
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5

У США і Канаді:

NINA ILNYTZKYJ
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЛИСТОПАД 1985

Ч. 11 (295)

РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ П'ЯТИЙ
МЮНХЕН

«SUČASNIST» — NOVEMBER 1985

MÜLLERSTR. 33, RGB., 8000 MÜNCHEN 5

Редакція:

Тарас Гунчак, *головний редактор*

Богдан Бойчук, *література*

Богдан Певний, *мистецтво*

Олександр Женін, *мовний редактор*.

Редакційна рада: Вольфрам Бургардт, Юрій Божик, Василь Витвицький, Роман Ільницький, Всеволод Ісаїв, Анатоль Камінський, Анджей С. Камінський, Ізраїль Клейнер, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Юрій Луцький, Василь Маркус, Джеймз Мейс, Кирило Митрович, Богдан Нагайло, Володимир Нагірний, Аркадія Оленська-Петришин, Леонід Плющ, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Ярослав Розумний, Богдан Рубчак, Надія Світлична, Франк Сисин, Роман Сольчаник, Данило Гусар-Струк, Юрій Шевельов.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу:

Sučasnist,

254 West 31 St., 8th floor,

New York, NY 10001

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті й правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видавництва. Передруки матеріалів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в *Historical Abstracts*.

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien
«Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Z. Sokoluk.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)

8000 München 5

Bundesrepublik Deutschland.

Druck: E. Zeuner, Buch- und Offsetdruckerei

Peter-Müllerstr. 43

8000 München 50

Зміст*ЛІТЕРАТУРА*

- 5 *Роман Бабовал*: Омана молока.
8 *Бруно Шульц*: Весна (фрагменти). *Переклав з польської Богдан Струмінський*.
15 *Юрій Луцький*: Ще до теми «Шевченко і Куліш».
25 *Ірвінг Лейтон*: Ум пере свою брудну білизну. *Переклала з англійської Ліда Палій*.
30 *Юрій Тарнавський*: Спомини про старшого друга.

МИСТЕЦТВО

- 38 *Ліда Палій*: Осінь у мистецькій галерії.
44 *Тит Геврик*: Дерев'яні синагоги України.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 56 *Мирослав Прокоп*: Українські самостійницькі політичні сили в Другій світовій війні (II).

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 69 *Ізраїль Клейнер*: Критичний момент — це завжди випробування.
77 *Михайло Френкін*: До питання українсько-єврейських взаємин.
88 *Степан Процюк*: Сьогоднішній стан науково-видавничої справи в Україні (IV).

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

- 105 *Закордонне представництво Української Головної Визвольної Ради*: Проти знеславлення українського народу.

ПОСМІШКА

- 108 Гумор із Східної Європи (II). *Зібрав Константин Зеленко*.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 109 *Микола Руденко*: НА ДНІ МОРСЬКОМУ (Торонто—Балтімор, 1981). — *Валеріян Ревуцький*.
112 *Miron Dolot*: EXECUTION BY HUNGER. THE HIDDEN HOLOCAUST. — *Надія Дюк*.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 114 *Катерина Штуль*: Про українське життя в Парижі.
118 Просимо виправити
119 *Н. К.*: Українська радянська преса про літературу.
122 *Н. К.*: По сторінках радянської преси.
124 Від редакції

ПОСМЕРТНА ЗГАДКА

- 125 *Іван Еліяшевський* (1912-1985)

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

- 126 *Богдан Гошовський*: Хто ж автор українського перекладу «Райнеке-Лиса» Гете?
128 Про авторів

ЛІТЕРАТУРА

ОМАНА МОЛОКА

Роман Бабовал

над нами: небо — нагле,
металеве. мертве — олово, мов
уламок скла. жук посеред
поліття свідчить про можливість
тиші. поцілунки — мов
роздерті на шматки вітрила.
павуки на жарт
між нами сірі сіті
виплели. під нами:
в безвість кинені стежки.

вітри запахли під дірявим небом
деревом, а згодом просто дозріванням листя.
ми зустріли вдвох золочення пшениці,
сміливі, бездумні. під
замисленими кроками
у шепоті хрустить,
хворіючи на кровотечу,
осінь. і
посивів дощ, немов старий
від неба
голуб.

ВОСЕНИ

ми підняли
листок
дубовий
вщент
зів'ялий, що
нагадував нам
барвою — самотність.
і заглянули
в ріку,
де сонце

плавало
з лискучою щокою,
щоб
себе
переконати,
що
іржа
ще всього
не поїла.

провина

ми кинемось свічками
жарити утомлене сумління,
що хрустітиме у
костях. до землі припадемо
грудьми — покарані
за спрагу щастя,
за бажання самоти.
ми умиратимемо, мов гриби
(із запахом і формою гриха),
що млосно вирости
на згнилім
дереві
розп'яття.

море — ріками, легендами напоєне.
море — птах безстрашний, неуловний.
море — золотими островами огороджене.

пісок нанесений
під скелю морем
голі стегна
дівчина що два
століття перележала
у білому півсні
до божевілля сонця
дощ груди
день —
тверді мов перворідні
яблука
заховані в піску
у сонці

море — водорістю, спрутами заселене.
море — мов табун несамовитих коней.
море — сивіє роками анемон.

десь
стегна десь
пісок
дрібний немов осколки
спокуси
 очі водорості
 спека.

поезія про кохання — 1

над ранком, як
серед життя,
побилися пляшки, залиті сміхом.
ти босоніж прибіжиш,

загорнена в легеньке літо,
припадеш мені
до тіла
теплою провинною.

: між нами ширші
відстані, як між
двома зернинами
секунд.

■
розсілися над обрієм стривожені
безвітрям хмари і птахи.
вітри завили на сполох
вовками. літо висохло
на дні пшеничної
стеблини в колі спраги.
годинами обсипався день, мов
прищами. ворожбити нас забули:
в світ рослини комашня
заманює тебе.

прости, коханко випадкова.
прости, коханко огняна.

приснилось розшматоване
на метеори
сонце.

1968-1969

ВЕСНА (Фрагменти)

Бруно Шульц

... Раптом Рудольф, маючи рот, набитий бубликом, вийняв з-за пазухи альбом марок і розгорнув його передо мною.

IV

Я зрозумів тоді, чому ця весна була досі така пуста, запала та затхла. Не знаючи про це, вона стишувалася в собі, замовкала, відступала вглиб — робила місце, розчинялася вся в чистий простір, пуста блакить без вислову думок і без дефініцій — здивована гола форма для прийняття невідомого змісту. Звідси ця блакитна, немов би збуджена зі сну неутральність, ця велика й немов би байдужа готовість на все. Ця весна держалася вся напоготові — безлюдна й обширна, вона віддавалася вся до розпорядження захекано та нестямно — одним словом, вона чекала на одкровення. Хто ж міг передбачити, що воно вийде цілком готове, в повному озброєнні й приголомшливе — з Рудольфового альбома марок.

Це були предивні скорочення й формули, рецепти цивілізацій, зручні амулети, в яких можна було схопити між двома пальцями суть кліматів і провінцій. Це були перекази про імперії та республіки, про архіпелаги та континенти. Що більше могли посісти цісарі та узурпатори, завойовники та диктатори? Я нагло пізнав солод-

Згідно з ідеологією гетьманців Бруно Шульц (1892-1942), який усе життя прожив у Дрогобичі (вул. Фльоріянська 10), мав би бути українцем, хоч писав по-польськи і не був ані греко-католиком, ані православним. Але не в тому річ, щоб тягнути силоміць у якусь націю чоловіка, що насправді був громадянином видуманої самим собою "республіки мрій". Якби не згадка в *Другій осені* про оо. василіян, які в 18 ст. заснували в його рідному місті музей, важко було б навіть догадатися з його творів, що автор жив на Галицькій Русі-Україні. Але це неважливе. Як чехи вважали своїм культурним обов'язком засвоїти в своїй мові те, що написав на їхній землі по-німецьки Ф. Кафка, так і українцям годиться почати хоч би перше ознайомлення з Шульцом (зрештою деякими рисами біографії і творчої уяви подібним до Кафки). Ось зразок його стилю та духового світу. — Б. Струмінський.

Вибрав і переклав Б. С.

кість влади над землями, колючку цього недонасичення, яке можна заспокоїти тільки пануванням. З Олександром Македонським я забажав усього світу. І ні п'яді землі менше, ніж світу.

V

Темний, жагучий, повний пристрасної любови, я приймав це дефілювання всякої тварі, країни в марші, блискучі демонстрації, які я бачив в інтервалах, крізь багряні затьмарення, оглушений ударами крові, що біла до серця під такт цього універсального маршу всіх народів. Рудольф пропускав перед моїми очима ці батальйони й полки, святкував параду, ревний і відданий праці. Він, власник альбома, добровільно деґрадував себе неначе до ролі ад'ютанта, давав звіт урочисто, схвильовано, як присягу, засліплений і спантеличений у своїй неясній і повній двозначності ролі. Врешті, в пориві, в напливі якоїсь нестямної великодушності він прип'яв мені як орден до грудей рожеву Тасманію, що палала як май, і Гайдарабад, що ряснів циганським белькотом плутаних альфавітів.

VI

Тоді саме мало місце це одкровення, це нагло показане видиво розжеврілої краси світу, тоді саме прийшла ця щаслива вістка, таємне послання, ця спеціальна місія неохопних можливостей світу. Розчинилися навстіж яскраві, суворі обрії, від яких перехоплювало дух, світ тремтів і миготів у своїх суглобах, перехилився небезпечно, загрожуючи, що виламається з усіх мір і правил.

Чим є для тебе, дорогий читачу, поштова марка? Чим є цей профіль Франца-Йосифа I з лисиною, увінчаного лавровим вінцем? Чи не є він символом буденности, визначенням усіх можливостей, запорукою непереступних меж, у які світ замкнутий уже раз назавсіди?

Світ був тоді охоплений з усіх боків Францом-Йосифом I, і не було виходу з нього. На всіх обріях виростав, з усіх кутів виринав цей усюдисущий і неминучий профіль, він зачинав світ на ключ, як в'язницю. І ось, коли ми вже втратили надію, повні гіркої резигнації, внутрішньо примирилися з однозначністю світу, з цією тісною незмінністю, могутньою запорукою якої був Франц-Йосиф I, тоді зненацька, як незначну річ, Ти відкрив передо мною цей альбом марок, о Боже, і дозволив кинути мимохідь погляд у цю книгу, що луцилася сяйвом, в альбом, що скидав свої шати, сторінка за сторінкою, все яскравіший і все моторніший... Хто ж поставить мені в провину те, що я стояв тоді, осліплений світлом, безсилий від зворушення, а з моїх очей, переповнених сяйвом,

лилися сльози. Що за яскравосліпучий релятивізм, що за коперніківський подвиг, що за плинність усіх категорій і понять! Отже Ти дав стільки способів існування, о Боже! Отже такий незліченний Твій світ! Це більше, ніж я марив у найсміливіших мріях. Отже правдою є це раннє сподівання душі, яка всупереч очевидності наполягала на тому, що світ незліченний!

VII

Світ був тоді обмежений Францом-Йосифом I. На кожній поштовій марці, на кожній монеті та на кожному штемплі його візерунок стверджував незмінність світу, непорушну догму його однозначности. Такий є світ, і ність інших світів, крім цього — провіщала печатка з цісарсько-королівським старцем. Все інше є уроєнням, дикою претенсією і узурпацією. На всьому залишив свій слід Франц-Йосиф I і загальмував світ у його зрості.

Ми схиляємося з глибини нашої істоти до благонадійности, дорогий читачу. Льояльність нашої смиренної вдачі не позбавлена чутливости до чар авторитету. Франц-Йосиф I був найвищим авторитетом. Якщо цей авторитетний старець кидав усю своєю повагу на шальку цієї правди — на це не було ради, треба було зректися уроєнь душі, її жагучих сподівань — пристосуватися, як удасться, в цьому єдиноможливому світі, без ілюзій і без романтики — і забути.

Але коли вже в'язниця зачинається невідклично, коли останній отвір замуrowаний, коли все змовилося, щоб замовчати Тебе, о Боже, коли Франц-Йосиф I загатив, заліпив останню щілину, щоб Тебе не добачити, тоді Ти повстав у шумливому плащі морів і континентів і заперечив йому. Ти, Боже, взяв тоді на себе тягар ересі й вибухнув на світ цим величезним кольоровим і чудовим блюзнірством. О, великий Єресіярхе! Ти вдарив тоді в мене цією палаючою книжкою, Ти вибухнув у кишені Рудольфа альбомом марок. Я не знав ще тоді трикутної форми альбома марок. Я обмінював його в моєму засліпленні на паперовий пістолет, з якого ми стріляли в школі під лавкою, на мороку професорам. О, як Ти вистрілив з нього, о Боже! Це була Твоя гаряча тирада, це була Твоя полум'яна і блискуча філіппіка проти Франца-Йосифа I і його держави прози, це була справжня книга саява!

Ти відкрив її, і засяяло передо мною кольорами світів, вітром неохопних просторів, панорамою вирування обріїв. Ти йшов через неї, картка за картокою, тягнути за собою трен, витканий з усіх зон і кліматів. Канада, Гондурас, Нікарагуа, Абракадабра, Гіпорабундія... Я зрозумів Тебе, о Боже. Це все були виверти Твого ба-

гатства, це були перші-ліпші слова, які Тобі навернулися. Ти простяг руку до кишені і показав мені, як жменю гудзиків, можливості, що рояться в Тобі. Тобі не йшлося про точність, Ти говорив, що Тобі слина принесла на язик. Ти міг би так само сказати: Панфібрас і Галеліва, і повітря залопотіло б серед пальм папугами, піднесеними до котрогось ступня, а небо, як величезна, стократна, сапфірова троянда, роздмухана до дна, показало б приголомшливу серцевину. Твоє павоподібне око, вієте й жаске, замиготіло б яскравим ядром Твоєї мудрости, записніло б надкольором, завіяло б надароматом. Ти хотів мене осліпити сяйвом, о Боже, похвалитися, пококетувати зі мною, бо й Ти маеш свої моменти марносластва, коли сам собою захоплюєшся. О, як я кохав ці моменти!

Яким зануреним ти став, Франце-Йосифе I, і твоє евангеліє прози! Дарма шукали тебе мої очі. Нарешті я знайшов тебе. Ти був також у цьому натовпі, але який малий, здетронізований і сірий. Ти маршував з іншими в пилюці гостинця відразу за Австралією й перед Америкою (Південною), і співав з іншими: Осанна!

VIII

Я став адептом нового евангелія. Я подружив з Рудольфом. Я подивляв його, неясно передчуваючи, що він тільки зняряддя, що книга призначена для когось іншого. В суті здавалося, що він радше її сторож. Він каталогізував, приліплював, відліплював, ховав на ключ до шафи. В ґрунті речі він був сумний, як той, хто знав, що його будуть убивати, як я буду приборати. Він був, як той, хто прийшов простим робити стежки Господні.

IX

Я мав багато причин припускати, що ця книга була призначена для мене. Багато знаків указувало на те, що до мене вона зверталася, як спеціальна місія, послання й особисте доручення. Я пізнав це вже через те, що ніхто не почував себе її власником. Навіть Рудольф, який радше її обслуговував. В ґрунті речі вона була йому чужа. Він був як неохочий і лінивий слуга в панщині обов'язку. Іноді заздрість заливала йому серце гіркотою. Він бунтувався внутрішньо проти своєї ролі ключаря скарбу, який йому не належав. Він дивився з заздрістю на рефлекс далеких світів, що мандрували тихою гамою кольорів моїм обличчям. Щойно відбившись від мого обличчя, доходив до нього далекий відсвіт цих карт, у яких душа його не брала участі. [...]

XI

Тут місце, щоб розгорнути коротку паралелю між Олександром Македонським і моєю особою. Олександр Македонський був чутливий на аромати країн. Його ніздрі передчували нечувані можливості. Він був одним із тих, над обличчям яких уві сні пересунув Бог свою долоню, так що вони знають, чого не знають, стають повними здогадів і підозр, а крізь стулені повіки пересуваються їхні рефлекси далеких світів. Проте він сприйняв Божі натяки надто дослівно. Будучи людиною діла, себто плиткого духу, він пояснив собі свою місію як посланництво завойовника світу. Його груди наповнювала ця сама ненасиченість, що мою, ці самі зідхання розширювали її, вступаючи в його душу, обрїй за обрїєм, краєвид за краєвидом. Він не мав нікого, хто спростував би його помилку. Навіть Аристотель його не розумів. Так помер він, розчарований, хоч здобув увесь світ, засумнівавшись в Богові, який увесь час перед ним усувався, і в Його чудесах. Його портрет прикрашував монети й марки всіх країн. За кару він став Францом-Йосифом своїх часів. [...]

XXVI

Забгато діється цієї весни. Забагато прагнень, безмежних претенсій, накіпїлих і неохопних амбіцій розпирає ці темні глибини. Її експансія не знає меж. Адміністрація цієї величезної, розгалуженої і розрослої імпрези є понад мої сили. Бажаючи перекинути частину тягара на Рудольфа, я призначив його співрегентом. Само собою — анонімно. Разом із його альбомом марок ми складаємо втрое неофіційний тріумвірат, на якому лежить тягар відповідальности за всю ту незбагненну та неосягненну аферу. [...]

XXIX

Багато говорить на користь того, що Франц-Йосиф I був у ґрунті речі могутнім і сумним деміюргом. Його вузькі очі, тупі як гудзики, що сидять у трикутних дельтах зморшок, не були очима людини. Його обличчя, обросле білими, як молоко, зачесаними назад бакенбардами, як у японських демонів, було обличчям старого, осоловілого лиса. Здалека, з висоти тераси Шенбрунну, завдяки певному укладові зморшок здавалося, що це обличчя всміхається. Зблизька ця усмішка замаскувалася як ґримаса гіркоти й приземної діловитости, нероз'ясненої блиском жадної ідеї. У момент, коли він, салютуючи, злегка згорблений, з'явився на

кону світу в генеральському зеленому плюмажі, в туркусовому плащі до землі, світ дійшов був у своєму розвитку до якоїсь щасливої межі. Всі форми, вичерпавши свій зміст у безконечних метаморфозах, вже висіли бахмато на речах, напівзлущені, готові, щоб їх обтіпати. Світ різко змінював личинку, вилуплювався в молодих, щebetливих і нечуваних кольорах, розв'язувався щасливо в усіх вузлах і суглобах. Мало бракувало, щоб мапа світу, ця плахта, повна лат і кольорів, хвилюючи, надхненно злетіла в повітря. Франц-Йосиф I відчув це як особисту небезпеку. Його стихією був світ, укладений в реґлямент прози, в прагматику нудьги. Дух канцелярій і циркулів був його духом. І дивна річ. Цей сухий і отупілий старець, що не мав нічого принадливого в своїй суті, зумів перетягнути велику частину всякої тварі на свій бік. Всі льояльні й передбачливі батьки родин відчули себе в небезпеці разом з ним і полегшено зідхнули, коли цей могутній демон поклав свій тягар на речі, загальмувавши зліт світу. Франц-Йосиф I поділив світ на рубрики, врегулював його біг за допомогою патентів, узяв його в процедурні лещата та забезпечив від з'їзду з колії в непередбачене, авантурне й прямо безвідповідальне.

Франц-Йосиф I не був ворогом чесно́ї й богобоязливої радості. Це він видумав у певній передбачливій доброті цісарсько-королівську льотерію для народу, єгипетські сонники, ілюстровані календарі та цісарсько-королівські тютюнові кіоски. Він устійнив небесну службу, одягнув її в символічні блакитні як небо уніформи, випустивши в світ, поділений на дикастерії* та ранги, персонал ангельських чинів у постаті листонош, кондукторів і збирачів податків. Наймізерніший із цих небесних гінців мав іще на обличчі позичений від Творця відблиск предвічної мудрости та привітну усмішку ласки, взяту в рамки бакенбардів, навіть коли ноги його в наслідок видатних земних мандрів смерділи потом. [...]

XL

[...] Я притулив пістолет до скроні й вистрілив, коли в цю мить хтось підбив мені долоню. Поруч мене стояв старшина фельд'єгерів і, тримаючи в руці папери, питає:

— Чи ви Йосиф Н.?

— Так, — я відповів здивовано.

— Чи вам деякий час тому, — сказав старшина, — снівся звичайний сон біблійного Йосифа?

— Можливо...

*Дикастерії — суди (з грецькі). — Ред.

— Точно, — сказав старшина, дивлячися на папір. — Чи ви знаєте, що цей сон зауважено в найвищому місці й суворо скритиковано?

— Я не відповідаю за свої сни, — сказав я.

— Аякже, відповідаєте. Від імени Його Цісарської та Королівської Величності ви заарештовані!

Я посміхнувся.

— Яка повільна машина справедливости! Бюрократія Його Цісарської та Королівської Величності дещо важкувата. Я давно перевершив цей ранній сон ділами тяжчого калібру, за які я сам хотів вимірити собі справедливість, а ось цей сон, що вже підлягає праву давности, рятує мені життя. Я до вашого розпорядження.
[...]

ЩЕ ДО ТЕМИ «ШЕВЧЕНКО І КУЛІШ»

Юрій Луцький

Може здаватися, що тема "Шевченко і Куліш" вичерпана, якщо взагалі є вичерпані теми. На цю тему написано кілька докладних розвідок в українській науці, починаючи від Олександра Грушевського, Сергія Єфремова, Віктора Петрова і Михайла Могилянского та кінчаючи Євгеном Кирилюком і Максимом Комишанченком. Щоправда з початком 1930-их років, відколи Куліш став трактуватися в радянській Україні як *persona non grata*, його ставлення до Шевченка обговорюється лише в загальніших оглядах чи студіях, не в окремих розвідках. Таким чином не дістає багато уваги письменник, якого тепер вважають ворогом Шевченка. За словами Комишанченка (1969), Куліш "поклав початок створення буржуазно-національного культу" про Шевченка, він "ігнорував роль соціального оточення Кобзаря, відривав його творчість від дійсності, від класової боротьби, яку він не визнавав...".¹ Коментуючи радянське ставлення до теми "Шевченко і Куліш", покійний Володимир Міяковський влучно зауважив (*Недруковане й забуте*, 1984), що "Шевченка за поняттями сучасного шевченкознавства *там* треба відірвати від Куліша і неприродно наблизити до Белінського. Імення Куліша і Белінського беремо тут в ширшому символічному значенні — відриву Шевченка від природного українського оточення (символ Куліш) і пересадження його на зовсім йому чужий ґрунт". Сказано гостро, може й загостро, але правильно.

Але нашою темою не є Шевченко та Белінський, а Шевченко та Куліш. В спокійніші 1920 роки до цієї теми підходили зовсім інакше, ніж тепер. "Взаємовідносини таких велетнів, як Куліш і Шевченко, — писав в 1925 р. Могилянский, — подають захватний зворушливий матеріал, рівного якому щодо цікавості мало в історії людських взаємовідносин і, може, нема в історії нашого культурного ренесансу".² До цього "зворушливого матеріалу"

Ця доповідь була прочитана на П'ятій шевченкознавчій коференції в Нью-Йорку, влаштованій УНІГУ, УВАН і НТШ 1985 р.

1. М. Комишанченко, *Тарас Шевченко в українській критиці* (Київ, 1969), стор. 105, 115.

2. П. Чубський (М. Могилянский), "Куліш і Шевченко", *Пантелеймон Куліш* (Київ, 1927), стор. 105.

Могиллянський і також Петров у своїй розвідці про Шевченка і Куліша³ підходили все таки безпристрасно, озброєні методами строгої наукової аналізи. Третій учений тієї доби Павло Зайцев, пишучи пізніше на еміграції (*Життя Т. Шевченка*. Париж, 1955) також безсторонньо схарактеризував зустріч Шевченка з Кулішем влітку 1843 р.

В особі Куліша Шевченко вперше зустрів українця цілком новітнього типу, про який мріяв і якого шукав, — справжнього українського патріота, що мав перед собою виразний ідеал розбудування української культури й ширення української національної свідомості і *тоді* мало не в усьому був ідеологічно близький і рідний Шевченкові. Ідеалізована тоді Кулішем козацька доба була для нього, як і для Шевченка, джерелом політично-організаційних концепцій для майбутнього і засібним арсеналом національно-виховних ідей. Їхні спільні прогулянки були, мабуть, надзвичайно цікаві й для обох повні живого, повчального змісту. Шевченко перевищував Куліша силою інтуїції й фантазії та яскравістю почувань, що ними завжди забарвлювались і його думки; Куліш перевищував Шевченка силою критичної аргументації і, як людина з більшою систематичною освітою, значно більше знав і тому мав більшу самовпевненість. Стиль їх взаємин безперечно усталився вже тоді: деяка протекційність і повчальність тону з боку самовпевненого Куліша, сполучена, увічі й на людях, із пошаною до поетичного дару Шевченка, а з боку Шевченка — завжди щире признание освіченості й національних заслуг Куліша при одночасному критичному — в душі — ставленні до його безмірної амбіції та самовпевненості. Шевченко завжди вмів визначити певну межу для Кулішевих тенденцій впливати на нього і його собі підпорядковувати.

Ця довга цитата прекрасно змальовує не тільки різницю в характерах обох письменників, але й їхню взаємопошану й доповнювання одне одного. Сама зустріч, двічі по-мистецьки описана Кулішем ("*Жизнь Куліша*", *Правда* [Львів] 1868) подає ще один факт — різне соціальне походження обох поетів, на яке Куліш звертає особливу увагу:

Перша зустріч Куліша з Шевченком була характерна. Виходить хтось до Куліша в полотняному пальті. "Здорові були!.. А вгадайте — хто?" — "Хто ж, як не Шевченко?" (А ніколи не бачив його і намальованого). "Він і є... Чи нема в вас чарки горілки?" і т. д. Тут уже й пішло справдешне січове балакання, а далі й співи. (Шевченко мав голос пречудовий, а Куліш знав незліченну силу пісень). Почали потім їздити навкруги Києва, рисувати, рибу за Дніпром варити. Тільки Куліш не зовсім уподобав Шевченка за його цинізм; зносив

3. В. Петров, "Куліш і Шевченко", *Шевченко та його доба*, 1 (Державне видавництво України, 1925).

його норови ради його таланту. А Шевченкові знов не здалась до смаку та аристократичність Кулішева, що про неї ми вже натякнули. ... Можна сказати, що се зійшовся низовий курінник, січовик, із городовим козаком-кармазинником. А були, справді, вони представителі двох половин козаччини. Шевченко репрезентував собою правобережню козаччину, що після Андрусівського договору, зосталась без старшини і опинилась під лядською кормигою, що втікала на Січ. ... Куліш походить з того козацтва, що радувало з царськими боярами, спорудило цареві Петру "Малоросійськую колегію", помагало цариці Катерині писати "Наказ" і завести на Вкраїні училища замість старих бурс...

В цій цитаті пізніші радянські вчені знаходять підтвердження власної тези про "класове" розходження між Шевченком і Кулішем. Однак, коли ми уважно прочитаємо, що Куліш написав, то побачимо, що не про розходження іде мова. Шевченка й себе він вважає представниками двох половин одного українського козацтва, яке ще в той час було для Куліша найвищим ідеалом. Цікаве й те, що Шевченка Куліш вважає не селянином, а представником "низового козацтва". Це не так метафора, як констатація факту, що рід Шевченка, дід якого ще добре пам'ятав Гайдямаччину, міг дійсно походити з деклясованого козацтва. Шевченко добре себе почував, гостюючи в родинах, що були потомками козацької старшини. Він, як ніхто інший, відчував важливість козацьких традицій, що мали в собі більше плюралістичного співіснування, ніж взаємного ворогування. Щоправда, кілька років після цієї першої зустрічі і Шевченко, і Куліш стали свідоміші козацької ворожнечі в середині українського історичного процесу. Куліш починав писати свій роман *Чорну раду*, який він присвятив саме тій "чорній раді" — вислову, який з тих часів увійшов до нашої мови як символ української незгоди. А Шевченко у циклі поезій "Три літа" почав критикувати "ясновельможних гетьманів" і відмічати анархізм козацької стихії. Навіть трохи раніше, вже рік по першій зустрічі, "щирий земляк" Куліш, повчаючи, писав до Шевченка 5 липня 1844 р.: "Тепер вже не така година настала, щоб брязкотять шабляками; Ляхів і Татарву дідько злизав, усе утихомирилось, прийшла пора поорудувати ще головою".⁴

Ще більше почав повчати Куліш два роки пізніше в довгому листі (4 сторінки друку) до Шевченка від 25 липня 1846 р., писаному з Петербургу. Хоч у листі є багато сугестій, як виправити поезії Шевченка в "Кобзарі" і "Гайдамаках", Куліш визнає геній Шевченка (*Листи до Т. Шевченка*. Київ, 1962) і стверджує, що "Ваші твори не належать одним Вам і не одному Вашому часові;

4. П. Куліш, *Вибрані листи* (Нью-Йорк—Торонто, 1984), стор. 59-60.

вони належать всій Україні і будуть говорити про неї вічно” (переклад з російської). Все таки Куліш має деякі поважні застереження. Як і в 1844 р., так і тепер, він не захоплюється революційністю Шевченка. “Гайдамаки”, на його думку, це “кровава битва, від якої поневоли відвертаєшся”. Не тільки стихійність поеми не подобається Кулішеві, але й природа Шевченкової музи для нього надто романтична. В наступних рядках у цьому самому листі, коли Куліш радить брати приклад з Шекспіра, він пише ці знаменні слова: “Не покладайтеся на природні сили”. Петров, коментуючи цей вислів у статті “Куліш і Шевченко”, правильно зауважує:

В питанні, що в XIX сторіччі мало кардинальне значення, в анти-тетичній проблемі “природа” й “культура”, Куліш з його недовір’ям щодо природних сил, з надією на розум, цивілізацію й ідеал централістичної державності розривав з часом і ставав в опозицію до своєї доби. Це недовір’я щодо природности визначило не тільки відношення Куліша до політичних настроїв Шевченка з вірою останнього в бунтівничу гайдамацьку “природню” міць покріпаченого селянства, а вкупі з тим і відношення до поетичної вдачі Шевченка. ... У Куліша була глибока й щира пошана до Шевченкового ґенія, але це була пошана, що її з’єднано було з обуренням проти, мовляв, неорганізованости цього ґенія... [ґенія “чисто стихійного, необробленого”].

В цій характеристиці є суть противенства між Кулішем і Шевченком, яке зробило їх антиподами до кінця їхнього життя й залишило помітний слід в історії української думки до сьогодні. Щоб дослідити дійсний характер і значення цього противенства, треба перш за все ознайомитися з головними його етапами.

Як сказано вище, перший етап сягає від першої зустрічі Шевченка і Куліша, продовжується в листуванні й триває до арешту 1847 р. Арешт і слідство — це вже друга частина їхнього взаємопов’язання. Хоч обидва письменники заперечували свою участь в Кирило-методіївському братстві, їх звичайно вважають “братчиками” головню тому, що ідеологічно вони належали до київського гуртка молоді під проводом Костомарова, й також тому, що саме братство не було остаточно зформоване. Треба пам’ятати, що в 1846 р. — році найбільшої діяльності братства — Куліш був у Петербурзі, а Шевченко був тільки пару місяців у Києві. Все таки з допитів “братчиків” видно, що і Шевченко, і Куліш були головними постатями в київському товаристві, побіч Костомарова, Гулака і Білозерського. Зовсім неправильно применшуються зізнання на слідстві Юрія Андрузького, тільки тому, мабуть, що він сам опісля відрікся від них. На мою думку, те, що сказав Андрузький про Куліша й Шевченка, має в собі багато правди. Андрузький був наймолодшим “братчиком” (мав лише 19

років) і в 1846 р. вислав Шевченкові свій вірш, який починається словами:

Скажи мені, батьку,
Що діється з нами —
Як на тебе глянем,
Мов не тії станем.

Він, як і багато його сучасників, був приголомшений поезією Шевченка. В своїх зізнаннях Андрузький заявив, що Шевченко був у братстві "непоміркованим представником малоросійської партії", що він "восхищався Мазепою"⁵ і що він близько стояв до Куліша, "який не хотів нічого знати крім Малоросії". Він також відмітив, що Куліш "признає, що Шевченко є найбільшим поетом". Інстинктивно цей молодий "братчик" відчував, що Куліш і Шевченко, на відміну від інших "братчиків", які мріяли про слов'янську федерацію, стояли на українських національних позиціях. Зрештою, головний суддя "братчиків" шеф Третього відділу (таємної поліції) граф О. Орлов також зрозумів, що найнебезпечнішим із обвинувачених був Шевченко. Тому й покарано його найсуворіше.

Але в поведінці Шевченка та Куліша перед царськими жандармами є також велика різниця. Під час допитів Шевченко зберігав душевний спокій (саме в казематі він написав тоді деякі з найкращих своїх поезій "Мені однаково" та "Садок вишневий коло хати"), не видавши нікого з товаришів, а на запити відповідав речево й гідно. Куліш так само вів себе холоднокровно, переконаний, що йому не докажуть нічого зловмисного ні в його вчинках, ні в його намірах, вказуючи жандармам на те, що його брошура про історію України пройшла через цензуру. Проте, на засуд обидва письменники реагували неоднаково. Шевченко, як відомо, "карався, [...] але не каявся", Куліш зовсім заломився й став каятися. Для першого мученицький шлях здавався чимсь природним, для другого — крах кар'єри був жакливою травмою. Шевченко міг бути переконаним, що те, що він вже написав, залишиться вічним мітом нової України, Куліш бачив у засуді перемогу деспота над людським розумом. Не треба, однак, забувати, що доля обидвох письменників не стала такою жакливою, як вони собі її уявляли. Заслання за царських часів було все таки гуманніше, ніж нині. По трьох роках заслання в Тулі Куліша звільнено, і він почав завзято працювати далі. Не зважаючи на царську заборону писати, Шевченко писав на засланні, навіть якщо в захаявній книжці. В 1857 р. його звільнено, і він повернувся до Петербургу.

5. "Матеріяли до історії Кирило-Методіївського Братства", *Збірник пам'яти Тараса Шевченка* (Київ, 1915), стор. 250.

В той час починається новий етап його дружби з Кулішем. Ще перед звільненням Шевченко листувався з Кулішем і в своєму щоденнику від 18 березня 1858 р. записав таке: "Треба почекаати на Куліша, ... Він, хоч і жорстоко, деколи скаже правду; зато йому не говори правди, якщо хочеш зберегти з ним добрі відносини" (переклад з російської).⁶ Ще в липні 1856 р. в листі до Василя Тарновського Куліш писав (*Вибрані листи*): "єсть певна надія визволить з неволі нашого Перебендю... Отоді б то в нас на Україні зійшло серед ночі сонце!" Проте, коли в наступному році, повертаючися з заслання, Шевченко запросив Куліша приїхати й зустріти його по дорозі, Куліш відмовився, мотивуючи це тим, що "як піде слава, що вже й тепер до тебе збираються земляки, як жиди до рабіна", то йому Кулішів приїзд "певно зашкодить". З Нижнього Новгороду Шевченко дякував Кулішеві за *Чорну раду*, яку він вже "двічі прочитав, прочитаю й третій раз". В січні 1858 р. Шевченко, ще далі в Нижньому Новгороді, дякував Кулішеві за надіслані гроші і післав йому свою нову поему "Неофіти". На це йому відповів Куліш, що "Твої «Неофіти», брате Тарасе, гарна штука, та не для друку. Не годиться напаминать доброму синові про ледачого батька [тобто Олександрові II про Миколу I], ждучи від сина якого б не було добра". Радянські критики закидають Кулішеві, що "йому революційний зміст поеми був не до вподоби", не зважаючи на те, що Куліш зовсім розумно старався оберегти Шевченка від можливості нового арешту. Щоправда, Куліш рівночасно зі своїми зусиллями допомогти Шевченкові матеріально й опублікувати наново його твори, прагнув до того, щоб спрямувати поета на "добру дорогу". Він не радив Шевченкові публікувати своїх російськомовних повістей і, як раніше, вимагав від нього лише високомистецької поезії. В листі від 7 червня 1858 р. він писав: "Присядь, же братіку, та помізкуй над ними [своїми поемами] своєю здоровенною головою, щоб було так охайно та оглядно все, як у того Пушкіна, щоб чистим зерном одсипать духовної пашні землякам, а не з половиною" (*Вибрані листи*).

Куліш не вважав, що його вимоги "чистого зерна" від Шевченкових поезій були завеликі. Він знав і правильно оцінював геній Шевченка, як поета стихійного, поета народного, поета-пророка. В своїх спогадах про Шевченка, писаних 20 років по смерті поета,⁷ він говорив, що "творчество поета було мов небесне обітвання", що воно "викликало сльози воскресення в нову вічну народну

6. Т. Шевченко. *Повне зібрання творів в шести томах*, т. 5 (Київ, 1963), стор. 213.

7. "Історичне оповідання", *Хуторна поезія* (Львів, 1882).

жизнь". Рівночасно він знав, що "душа поезії нашої народньої неписьменної стала душою його [Шевченкової] музи... Його устами весь наш народ заспівав про свою долю". В такому дусі Куліш виголосив промову на похороні Шевченка в Петербурзі. В ній він уперше поклав основу культу Шевченка.

Та історія пов'язання Куліша з Шевченком на тому не кінчається. Ще перед смертю поета їхня дружба охолола. Куліш далі критикував Шевченка й не радив йому одружуватися. По смерті Шевченка є ще прикрий епілог цього противенства, який або замовчується, або розголошується, як тепер на Україні, щоб доказати, що Куліш був ворогом Шевченка. Сподіваючися на справжню лібералізацію режиму Олександра II, Куліш випустив у світ в 1874 р., якраз два роки перед Емським указом, свою тритомну *Историю воссоединения Руси*. Ця дивовижна публікація, базована здебільшого на Кулішевих дослідях про історію козаччини в польських архівах, старалася наблизити Україну до Росії. Тут немає часу присвятити їй таку увагу, на яку вона заслуговує. Особливо прикрою для українського читача цієї праці була Кулішева примітка в другому томі, де він накинувся на Шевченка. Примітка додана як пояснення до того речення в тексті книжки, в якому Куліш боронить царицю Катерину II, яка, за його твердженням, зображена в українських піснях як "наша мати", зовсім не так, як "нам представила її полуп'яна муза Шевченка".⁸ Написавши ці гострі слова, Куліш додав до них примітку, в якій старався довести, що хоч він і "написав багато похвального про Шевченка", він переконаний, що оцінка Шевченка про Катерину II (як ми знаємо, Шевченко назвав її "голодною вовчицею, лютим ворогом України" ["Великий Лъох"]) є історично несправедливою. Шевченко, на думку Куліша, в тому випадку "ішов в розріз з українським народом" і "при всім своїм таланті" він не мав високої освіти. Тому Куліш вважав, що, не заперечуючи похвал Шевченкової музи, треба "показати медалю з другого боку". Цікаво також те, що, готуючи до друку друге видання своєї праці, Куліш, звертаючи увагу на обурення українського читача цією приміткою, викреслив все негативне, що він написав у першому виданні про Шевченка, але в новій примітці заявив, що він, в основному, своєї думки про Шевченка не змінив. Крім обурення, яке ще дотепер відчувають деякі читачі цієї примітки, були спроби її зрозуміти й виправдати.

В 1925 р. Могиллянський виправдував Кулішів вислів про "полуп'яну музу" Шевченка тим, що від Шевченка деколи справді

8. П. Куліш, *История воссоединения Руси*, 2 (Петербург, 1874), стор. 24.

дихало богомою й горілкою. Адже в листі до Костомарова 1847 р. сам Шевченко визнав, що він "подвізався потроху коло чарочок".

Чи не час відповісти, — пише Могилянський, — й усім сучасним геростратникам, для яких Шевченко "лише п'яниця і розпусник", що всі подібні закиди найменшої плями не кладуть на чистий образ геніального поета? Шевченко нам любий такий, який він був у дійсності, людина, що їй ... часто не чужим було людське, занадто людське. ... В тій близькості до людського, занадто людського залишився Шевченко білосніжно чистим і неосяжно, зворушливо великим (П. Чубський, "Куліш і Шевченко").

Могилянський був свідомий того, що своїм виступом проти Шевченка Куліш протестував також проти того іконописного батька Тараса, яким Шевченко став для українців.

Пишучи 20 років після Могилянського, Євген Маланюк старався трохи інакше підійти до Кулішевої критики Шевченка. Він приписував Кулішеві державно-творчий світогляд, якого бракувало Шевченкові.

І коли подивимося, — пише Маланюк, — під цим кутом погляду на велику, досі недоцінену політичну поезію Куліша, то, може, нас не так уже дуже й вражатимуть славословія на адресу... несамовитого імперіяльного деміюрга Петра І і, будь-що-будь, незвичайної німкені — Катерини II. Всі ті імена — то *символи*, майже метафори. Всі ті імена то — псевдоніми державно-творчих факторів. Уживаючи тих "символів", Куліш мав на меті ясніше, докладніше показати землякам, що є державність, розкрити зміст цього давно забутого "українством" поняття.⁹

Можна, очевидно, не погоджуватися з Маланюком і навіть з Кулішем, якщо останній дійсно вказував на імперську Росію як на приклад державности. В своїй суперечці з Шевченком, по його смерті, Куліш не міняє своїх попередніх поглядів. Він, як завжди, є проти стихійности, яка, на його думку, веде до анархії, він не боїться виступати, як раніше, з критикою найбільшого, за його словами, генія України. Як і раніше, він "широ кохав твою музу", але він радив: "нехай не виходить між люди розхристана й просто-волоса, циганкою, нехай явиться мирові гарною дівчиною" (*Вибрані листи*). Можна, очевидно, лише догадуватися, як Шевченко зареагував би на цю критику Куліша, але за свого життя Шевченко з великою терпеливістю та пошаною ставився до Куліша. Він відчував, що могла бути інша перспектива на майбутнє України, відмінна від його власної візії, і він, як визнання "братолюбія", був готов вислухати свого опонента, працю якого для народу він цинив дуже високо.

9. Є. Маланюк, *Книга спостережень*, 1 (Торонто, 1962), стор. 116.

Є ще один аспект Кулішевої дружби з Шевченком. В наші дні це досить модна тема "Амадеуса" — тема Моцарта та Сальєрі. В цій темі, як у фільмі, так і в темі цієї статті, може бути певна частина правди. Немає сумніву, що Куліш як поет був невдачним конкурентом Шевченка. Кулішеві поетичні спроби, зокрема його поема "Україна", були невдалими. Може навмисне Куліш зосередився на прозі, в якій, зокрема в *Чорній раді* він показав себе великим майстром. Але охота дорівняти Шевченкові в поезії ніколи не покинула його. Рік по смерті Шевченка, в 1862 р., Куліш видає свою збірку поезій *Досвітки*, в якій він так звертається до покійного Шевченка:

Зоставсь я без тебе
Круглим сиротою.
Що ж мені чинити?
Як у світі жити,
Щоб душі живої
Не занапастити?
Чи мені по тобі
Сумом сумувати,
Чи твою роботу
Взяти докінчати?
Докінчаю, брате,
Не загину марне, —
Втішу Україну,
Матір безталанну.

Але навіть ці слова сказані з певним докором Шевченкові за те, що він "гордував словами, щирими моїми". Амбіція Куліша продовжувати те, що зробив Шевченко, залишилася й мусіла залишитися нездійсненною. Окрім кількох поезій, які є перлинами нашої літератури, Куліш не виказав таланту, рівного своєму суперникові. Його заслуга лежить головно в перекладах Біблії та Шекспіра, не в оригінальній поезії.

Залишається ствердити ще раз тему суперництва між Кулішем і Шевченком, але треба зрозуміти це суперництво по-новому, як щось, чим багата історія нашої літератури, не як ворожнечу, яка залишила за собою негативні наслідки. В історії інших літератур дуже часто являються такі суперництва-антиподи-двобой-контрасти між чільними їх представниками. Й нікому не приходить на думку їх замовчувати або використовувати в сторонніх інтересах. Згадаймо лише про антиподи: Колрідж—Вордсворт, Гете—Шіллер, Міцкевіч—Словацький, Толстой—Достоевський. Останній з них є двоподілом російського роману та російської духовності 19 сторіччя. Цікаво, що ці два російські суперники були в дійсності

такими запеклими, що навіть не були знайомі між собою. Куліш і Шевченко дружили, дискутували, погоджувалися та сперечалися. Діалог, який вони розпочали й провадили, неповні зрозумілий і недосліджений до сьогодні, тому що після 1930 р. радянський режим вирішив проклясти Куліша, напрочуд як "буржуазного націоналіста", яким він ніколи не був. На еміграції Куліш також не втішався популярністю, і паралельно, хоч, очевидно, під іншим оглядом, йому закидали щонайменше угодовство, а щонайбільше зраду. Лише Дмитро Чижевський залишив нам по смерті прецікаві студії про Куліша, як "філософа серця". Мої спроби реабілітувати Куліша покищо не увінчалися успіхом. З його *Вибраних листів*, які я видав, розпродано лише 100 примірників, хоч були добрі рецензії. Мабуть, час на переоцінку Куліша й рівночасно його ставлення до Шевченка ще не прийшов. У тому криється брак діалектичного сприймання нашого минулого. В антитезі Шевченко—Куліш треба шукати того плідотворного контрасту в нашому культурному розвитку, без якого модерна плюралістична нація не може довго існувати. Як противагу українській стихійності треба відшукати українську раціональність і погамованість. У стосунках Шевченка та Куліша ці полюси давали й можуть далі давати підоснову справжньої культури. Час пригадати знаменні слова Маланюка:

Джерело української літератури Відродження... — це Шевченко ... вибух національного *підсвідомого*. Поруч Куліш — найтрагічніша постать в історії української інтелігенції — перше напруження національного *інтелекту*. Мікель Анджели й Леонардо да Вінчі українського Ренесансу, діонісійський й аполінський первні двоєдиного джерела, що в своїй двоєдності несло відвічно-трагедійну колізію творчости (*Книга спостережень*, 1, стор. 12).

УМ ПЕРЕ СВОЮ БРУДНУ БІЛИЗНУ

Ірвінг Лейтон

ТИША

Вона росла з нічого
Росла мені всередині
Росла в моїх артеріях і жилах
 В моїх костях і тілі
Оволоділа моєю кров'ю
Одного дня я знайшов її згорнену
 клубком
 В моєму черепі
Під моїм недоладним язиком
Тепер вже не маю нічого сказати
 Нікому

ДИМ

Я прийшов до таверни
щоб витерти
затипляю руки
твоє обличчя твої пестощі
й твою парфуму

Скільки чарок
буде потрібно
щоб ти стала неістотною
як дим з моєї цигарки —
цим сивим хаотичним бушунням
що підноситься у забуття?

Ти неотрусима мов смерть
супроводиш мене всюди
як моя власна гибіль
що чекає мене
у віллі
чи римському монастирі
де хоронений наївними черницями
писатиму
свою теологію розпачу

Коли спогад твоєї руки
затримується на моїх плечах, чи рамені
коли згадка про твій поцілунок
рум'янить мої уста і щоки
і зіниці моїх очей
поширюються вигином
твоїх вій, —
я починаю тремтіти
наче впала тінь
на мій гріб

Я є тиша
я є пожована сигара
я є випорожнена чарка
я є розсипаний попіл на підлозі
і я є сивий дим
що тче твою любу подобу
во віки і віки
хоч і несеться він і розпливається
у білому світлі ранку
що проходить крізь двері
спотикаючись об стіл і прилавок

ГЕРАКЛІТ

Роками
я вивчав
зовсім непрактичне мистецтво
розташування слів
на папері

З пошаною
прислухався до
сентиментальних утопістів
між ними й поетів
як і метафізиків моралістів
що вели бесіди
про стан людства

Забуваючи
що природа
обдаровує тих
що вже мають:
слабосилих же
втовкає

а землю
 щоб вивчили
її науку
 від кротів і черв'яків
Забуваючи
 що вона глухоніма
що ніколи не чує
 і ніколи
не говорить
Хоч
 загадково
усміхаючися
 вона дозволяє собі
на короткий час
 згадати мимохідь
 тих надто чутливих

ЕВРОПА 1976

Країни
на схід від Ельби
безпросвітні під радянською зіркою
кімерійські...

цивілізована ж Європа
назавжди викінчена
двома світовими війнами
Авшвіцом і кока-колею

декадентна інертна
достатньо сильна
щоб терпіти
зло

і горами жирних страв
зм'якшувати упадок
в небуття

СТАРИКИ

В четвертій ранку
ум пере свою брудну білизну.
Безнадійно. Він її ніколи не відчистить.
Щойно пізня година спонукає його до резигнації.

Якщо ти не спроможний
обурюватися й сміятися,
твоє життя стає суцільним накопиченням
смутку й почуттів вини,
плямами, які залишають тіло й дух по собі.

Чи ви зустрічали стариків,
що мимрили під носом, харкали, плювали?
Це гірка флегма душі в них на устах,
яку часами витирають рукавом,
а іноді випльовують на вітер.

Старики,
нешасні, зламані, що з зусиллям
торочать спогади,
єдині викликають моє співчуття.

GRAND FINALE

Я бачив сивоволосих ліриків що сходили з гір;
вони думають, що завдяки їх ельоквентному й переконливому
реву,
люди в місті простять їм їх ганебні чиряки
і не зважатимуть, як скандально і дивачно вони виглядають;
яке пусте їхнє самозакохане ляпання при горілці й жінках
та їхня сенільна сверблячка за єдиною правдивою вірою.

Не для мене скорботна й ганебна старість,
не для мене резигнація і биття себе в груди,
перемелювання каяттів, аж тіло почне труситися,
ні скімління чи сором людини, змушеної впасти на коліна,
не для мене це, як довго ще є іскорка життя у мені,
як довго можу ще сміятися з богів і проклинати та грозити
п'ястуком.

Замість вити і м'явчати, як хворий кіт
в дощові чи морозні ночі, чи мимрити кволі благочестя
над хрестиком, як бідний всіми забутий старець.
У найнятій кімнаті, я дозволю п'ястку ввійти лише тоді,
коли я, розгніваний і непрощаючий старик, сіпну тканину неба,
і місяць з усіма зорями звалиться з грюкотом додолу.

*Переклала з англійської
Ліда Паніў*

Ірвінг Лейтон, один з найвизначніших та водночас контроверсійних поетів Канади, народився 1912 р. в Румунії в єврейській родині. Рік пізніше переїхав з батьками до Канади. Ранні роки свого життя провів у Монреалі. В 1945 р. закінчив університетські студії, тоді також з'явилася друком його перша збірка поезій *Тут і тепер (Here and now)*.

Уже в 1950-их роках Лейтон звернув на себе увагу своїм бунтом проти лицемірної чутливості англо-канадського літературного естаблішменту й тим, що залюбки шокував читачів безцеремонністю і різкістю вислову.

В 1959 р. одержав престижову нагороду генерал-губернатора Канади.

Довгими роками Лейтон викладав зимою в університеті (осаннім часом в Йоркському університеті в Торонто), а літом подорожував. Особливо він любив Грецію, де, як сам каже, "багато сонця та люди шалені й чудові". Там і найбільше писав. Часто був неофіційним літературним послом Канади, читав свої твори в університетах Риму, Мілану, Фльоренції, Бульйоні і в багатьох інших містах. Тепер уже на пенсії й живе в Монреалі.

Він дуже багато писав, досі опублікував біля 30 збірок поезій, деякі з них: *Червоний килим на сонці* (1959), *Коханці та менші люди* (1973), *Темніючий вогонь* (1975), *Танцюрист на шнури* (1978) та ін.

В Лейтона наче б невичерпна енергія, у його творчості пульсує життя, він любить сонце, цікавих жінок, грецьке вино. Він живе інтенсивним, шаленим життям.

У нього бувають поеми, повні гніву проти соціальної несправедливості в світі, своєї утопії він не шукає, однак, у комунізм. В поемі, присвяченій грецькому поетові Яннісові Ріцосу, Лейтон пише:

Я також знав нужду, як і ти
і цей розхвалений чілійський кокату
та безчисленні багатобарвні папуги,
що гойдалися на своїх жердинах,
я теж співав похвали сталінським тюрмам.
Одначе, недовго, Янні, вір мені...

В останні роки поет спрямував свій гнів проти безрадности в умовах наближення старости, проти неминучої смерті.

Ліда Паніў

СПОМИНИ ПРО СТАРШОГО ДРУГА

Юрій Тарнавський

В пам'яті "давнтавн" Нью-Йорку 1955 року, це те саме, що ді-півський табір. Народний дім, бар "Лис Микита", Літературно-мистецький клуб, саме перехрестя 9-ої вулиці і 2-ої авеню набиті українцями. Всі ніби сидять на таборових нарах, в півтемряві розмовляють, сперечаються. Старші люди, люди середнього віку, молодь — всі українці. Ентузіазм, набутий в таборах, ще не виснажився, ще пам'ять про Україну не так поблякла, ще живе надія повернення, щось в роді гігантського третього зимового походу, що скінчиться тріумфальним в'їздом в Київ, де вже прилучиться Богдан Хмельницький з Богуном, Півтори-Кожухом, Небабою і т. д., що чекають, мов за рогом вулиці, на картині Івасюка...

I

О, тепле місце відпочивання тіла,
де можна розвісити мокрі полотна шкіри,
Висушити на вітрі сухих але ласкавих хвиль
піт втоми, ноги поставити, чекаючи
аж біль стече на долівку тихим скимлінням ножа,
за склом, в синьому світлі неба, боротимуться ще деякі:
на ґратах каналів лежатимуть мокрі, безголови трупі,
відходитимуть останки бунтівників
із без'язиким, німим прапором, але не розчаровані,
о, місце відпочивання сухих, як горіх, півкуль кучерявого мозку,
де можна, залишивши поле бою, оглядаючись,
перестати бути винним, дряпанним, ссаним всередині,
де можна майже заснути із ротом, повним смаку
молока жовтих грудей південних овочів,
де можна плакати приємними слізьми,
які течуть як роса, із фіялкових очей,
де можна принести богові щастя
дві монети в жертву, замінити за
дві хвилини лінивого спокою

о, святине немаючих святинь,
ти приймаєш в свої теплі долоні
сподівання залюблених і розчарованих,
слухаєш віршів поетів і крикливі розмови
філософів і мистців з чорними бородами,

ти пригортаєш їх до теплого, твердого живота,
прикриваючи великою долонею,
глядаючи їхні спини і гладке волосся,
о, мати ридаючих сиріт,
ти віддаєшся бажаним, як дешева повія,
продаєш біле, тепле тіло
молодим, що шукають наповнення,
і лишаєш їх спокійними і повільними, коли відійдуть

II

в льодових ротах висить чорна ніч,
що смакує, як ніч тропіку,
що нагадує язикові
дихання, як в сполучі двох тамтамів

синім язиком співає цнотлива музика,
картини вже не снуються в черепі танцюючими,
лиш наростають тоді неясні хотіння
і знову цнотливо плаче теплою кров'ю серце

о, плач, кволе, боязливе серце:
я є усміхнено-задоволений болем,
плач, серце, в святині спокою,
де крізь сині вікна видно життя

Цей вірш "Ода до кафе", що увійшов до моєї пізнішої збірки *Життя в місті*, і є моєю першою зустріччю з паном Юрієм. Себто, зустрілися ми, коли я читав цей вірш на якійсь імпрезі в нью-йоркському Літературно-мистецькому клубі на 2-ій авеню і 9-ій вулиці (в меншій залі, на другому поверсі, а не в парадній, на першому, як це робив уже кілька разів до цього). Було це десь пізньою осінню 1955 року — може під кінець жовтня. Ми, здається, вже до того обмінялися листами (або розмовляли телефоном) і планували зустрітися саме на цій вечорі, хоч може й ні. (Асоціація, це хробаки, що з'їдають яблуко пам'яті).

Після програми пан Юрій підійшов до мене. Енергійний, бадьорий (було це майже 30 років тому), він прихильно говорив мені про вірш і про інші мої речі, що вже читав, та рівночасно насторожував проти манеризму, в який, він боявся, я можу зсунутися. Терміну цього я не знав, і питався, що воно таке... Пан Юрій пояснював. Я безперечно боронився, мовляв, як я можу бути манеристом, не знаючи навіть що воно таке? Було це символічним для всієї нашої майбутньої дружби і взагалі для ставлення пана Юрія до творчості всієї Нью-йоркської групи — з одного боку енту-

зіязм і захоочування, з другого — нотка недовіря, не знаю, чи завжди виправданого.

Саме в цей час готував я свою першу книжку, збірку *Життя в місті*. Пан Юрій запросив мене заїхати до нього й поговорити про неї. Заїхав я вже в грудні під час різдвяних вакацій. Мешкав я тоді і ходив до університету в Ньюарку, Нью-Джерзі; пан Юрій на Східній 98-ій вулиці в Мангаттані. Я поїхав автобусом до міського автобусного вокзалу (Port Authority), а потім знову на "аптавн". Пам'ятаю, вже смеркало, і світ був у синьому світлі. (Нагадує це мені атмосферу вірша "Боротьба з синявою" із збірки *Життя в місті* — "...серед гладких днів з синіми шоками..."). Я дістався нарешті до будинку, де жив пан Юрій і видряпався сходами на 5-ий поверх, де було його помешкання. В затишному трикутнику, між полицями книжок і дереворізами та літографіями Гніздовського на стінах, ми пили чай. Я показував рукопис моєї збірки, майже закінченої. (Саме десь в цей час я написав "Думки про мою смерть"). Говорили ми про сучасну поезію. Я захоплювався тоді поезією латинської Америки, особливо Нерудою. Пан Юрій трохи підозріло до цього ставився. Питався, як мені подобається Гарсія Льорка. Мені він тоді не так дуже подобався, був для мене заїночий, зафолкльорний. Говорили ми теж про видання моєї збірки. Пан Юрій казав, що "Слово" має невеликі фонди на позичку авторам, і що мені могли б позичити гроші на видання книжки. Я погодився на пропозицію, і пан Юрій подзвонив своєму знайомому (чи не кумові?) Артемові Орлові, що жив в Перт-Амбої, Нью-Джерзі, й працюючи над своїм словником, почав займатися друкарською справою, себто друкував свій словник, а, до заробітку, ще й іншим людям за платню. (Він і став "офіційним" друкарем Нью-йоркської групи, де ми друкували наші "Нові поезії"). Того таки вечора, здається, щось було домовлено, і так почався count-down моєї першої книжки до друку. Наступних кілька місяців я докінчував її, передруковував її на позиченій машинці, і десь в березні віддав до друку. (Пам'ятаю, теж їхав автобусом з Ньюарку до Перт-Амбою — ніби безконечна подорож тарадайкою). Вийшла книжка в травні 1956 р. Я дістав перший її примірник саме того тижня, коли закінчив університет, і носив його всюди з собою, дивлячися на нього час-до-часу, ніби в дзеркало...

Пан Юрій відгукнувся на книжку майже негайно статтею в *Українській літературній газеті* з вересня 1956 р., під назвою "Повстання проти змори". В статті він говорив не тільки про мене, а й про моїх колеґ, що згодом дістали назву Нью-йоркської групи (1959 р.). Процитує кілька місць, щоб продемонструвати погляд пана Юрія на нас.

На наших замжичених літературних побоевищах 1930-1950-их років, усіяних рясно літературними жертвами терору, пролетаризації, суспільного та особистого виснаження, появляється група наймолодших. Вони, між іншим, хочуть робити виклик чвертьстолітній зморі. Що з цього вийде — ще рано пророкувати. Але чому маємо бути навмисне глухі чи лякливо-обережні супроти цього факту?

Далі пан Юрій каже:

На порозі наших 1950-их років стався феєричний дебют Емми Андіївської. Наші провідні літературні критики дали їй першій книжечці поезії (*Поезії* [Новий Ульм: в-во "Україна"], 26 стор.) і першій книжці прози (*Подорож. Новелі* [Мюнхен: накладом автора, 1955], 100 стор.) високу оцінку. Тим часом вона друкувала нові поезії й новелі в періодичній пресі. Свіжість і новизна поезії Андіївської спонтанна, і це найважливіше в її дебюті. Це не забавка в естетизм, формально Андіївська сягає рівня сучасної світової поезії, і це улегшує їй оформити своє власне нове відчуття світу. В нестримній чудесній грі її метафор відкриваються зрідка більші глибини духа. І не "зрідка" єдиний тривожний момент у цій надзвичайній появі. Але Андіївська народилася в 1931 році!

Слідом за Андіївською в середині 1950-их років дебютували ще молодші поети. Вони виїхали з України 8-10-літніми дітьми. Гімназію й університети мали вже чужі й на чужині. Але важливе те, що вони їх дійсно мали чи мають, на відміну від своїх менш щасливих і на десяток літ старших попередників — "народжених у війні". Вони володіють чужими мовами, як своєю, і своєю, як чужими. Світова література є для них своя. Їхні імена вперше з'явилися два-три роки тому в юнацьких часописах (*Крила, Молода Україна*, на молодечих сторінках *Свободи* та інших газетах). З появою торік *Української літературної газети* на її сторінках з'явилися сильніші з них: Емма Андіївська, Юрій Тарнавський, Богдан Бойчук, Богдан Рубчак, Женя Васильківська. Тепер маємо вже і першу книжку поезій: Юрій Тарнавський, *Життя в місті* (Поезії. Нью-Йорк: Об'єднання українських письменників "Слово", 1956, 64 стор.).

Далі пан Юрій влучно говорить чи не про найсуттєвіше в моїй книжці і взагалі в моєму наставленні до літератури — вживання мови. Він був першим, що помітив, якою важливою була мова для мене.

Поетична мова Ю. Тарнавського інша, як та, що, встановившись на Україні понад сотню років тому, осталась панівною по сьогодні. Мова поезій Тарнавського не пісенна і навіть "антимузикальна". Цей поет не "співає", а говорить. Цим він звільнив себе від старих шаблонів і кліше та здобувся на більш індивідуальний вислів, наблизившись до подібного типу мови сучасної поезії Заходу. Мова книжки *Життя в місті* швидка, напружена, лаконічна. Наче поет має щось сказати невідкладно важливе.

Далі пан Юрій помічає мою спорідненість з екзистенціалізмом. Він каже (прошу зауважити "побоювання", про яке я говорив раніше): "Ми побажали б Юрію Тарнавському пройти екзистенціалістичну школу не по-дилетантськи, а до дна, з тим, щоб вийти (конче вийти!) з неї досвідченим літератором, сповненим пориву до дальших духових шукань. Натяки на це є в його книжці, і буде його власна вина, коли він упустить свої великі можливості і дістане ярлик епігона чужої школи".

Надіюся, що побоювання не здійснилося.

Статтю пан Юрій кінчає так:

Життя в місті адекватний заголовок. Це дійсно поезія людини урбаністичної. Зокрема вірш "Гімн місту" дає підставу назвати Юрія Тарнавського чи не першим органічно урбаністичним українським поетом, навіть маючи на увазі Семенка і Бажана. Але ця й інші численні теми, що вилітають роєм із цієї книжки, нехай лишаються для інших відгуків. Перші збірки Емми Андієвської і *Життя в місті* роблять виклик нашій змореній літературній і суспільній думці.

"Повстання проти змори" стало заголовком останньої частини книжки пана Юрія *Зруб і парости* (1971), в якій зібрані його статті про модерну українську поезію: "Повстання проти змори" — про моє *Життя в місті*; "Дві течії в поезії Емми Андієвської" — про Емму Андієвську; "З роду мавок і Кассандр" — про Патрицію Килину; "Талант непротоптаной стежки" — про мої *Ідеалізована біографія* і *Шляхи*; "Бій за перемогу" — про Богдана Бойчука; "Поетові без країни" — про Богдана Рубчака, і "З поетичної весни на Радянській Україні 60-их років" — про шістдесятників.

Пан Юрій був першим, хто привітав наші зусилля — єдиним, так би мовити, хто стояв на порозі хати української літератури, щоб одного-по-одному, по-батьківськи, обняти нас і поцілувати і завести туди, де ми мали право й обов'язок стало оселитися. Важливість того, що ми робили, навіть коли й не завжди добре, себто важливість того, що ми старалися зробити і що мусіло бути зроблене, як не нами, то кимсь іншим — того, що пан Юрій помітив, здається, інстинктивно і старався, щоб ми могли його робити й щоб можна було його зробити якомога спокійніше. За це йому від нас усіх і від майбутньої української літератури вічна вдячність і пошана.

Та повернімся до теми мого слова, себто до споминів. Кілька тижнів після появи *Життя в місті*, вже закінчивши університет, я переїхав на працю до міста Покіпсі, за 80 миль на північ від Нью-Йорку. Майже європейський спокій і природа цього містечка контрастували з виродженою цивілізацією Ньюарку, яка була основним поштовхом до *Життя в місті*. Та, на диво, мене тяг-

нуло назад до цивілізації, і кожної п'ятниці о 5.12, коли кінчалася праця, я біг через паркувальний майданчик до авта, що вже було задалегідь націлене, як стріла в луку, на дорогу, сідав у нього і гнав до Нью-Йорку, з якого повертався аж пізно в неділю вечором. Час в Нью-Йорку я проводив з друзями в літературі, мистецтві і праці. Часом заїжджав і до пана Юрія. Часто в нього позичав книжки. Пам'ятаю, як раз зробив перерву в ресторані, в якому сидів з друзями (в "Орхідеї"), залишаючи їх самими на короткий час, щоб від пана Юрія дістати Хвильового — тритомник, виданий "Книгоспілкою" на Україні. Їхав підземкою туди й назад, бо в місті це швидше, ніж автом. Хвильового я читав з захопленням. Був це один з небагатьох українських письменників, з якими я відчував спорідненість, ніби він сам був в Америці. Це не мало нічого спільного з тематикою його творів, чи ще менше з їх стилем, відчувалася спільність з його темпераментом і ставленням до життя. І навіть на фото, тому трохи не зфокусованому й підретушованому, з якого він нам знаний, він нагадував мені одного з моїх улюблених родичів, що загинув на війні. Пан Юрій дуже любив Хвильового, і це скріплювало нашу дружбу. Закарбувалося мені в пам'яті, що, за словами пана Юрія, улюбленою піснею Хвильового була "Посадила огірочки". Навчився я її від пана Юрія, і співали ми її роками пізніше, на весіллі його сина Миколи. Було це літом, у страшну спеку. В помешканні вікна були повідчинювані навстіж, і від Гадсону (панство Лавріненки мешкали вже тоді на своєму теперішньому помешканні, другому після 98-ої вулиці) віяв майже степовий вітер, ніби акомпаньямент пісні. Теж пам'ятаю, що позичив у пана Юрія — Доктора Серафікуса і Без ґрунту Домонтовича. Докладно пам'ятаю, як, приїхавши пізно в неділю з Нью-Йорку, я шубовснув у ліжку і почав читати *Без ґрунту*. В пам'яті асоціюється (себто утотожнюється) жовте світло лампи, що стояла побіч на накаслику, на сторінці книжки, і жовта обкладинка книжки роботи Гніздовського.

Домонтович подобався мені теж, та інакше, ніж Хвильовий. Подобався він мені тим повільним, але потужним потоком прози, що дещо нагадував мені Пруста, якого я саме в той час відкрив і яким захопився. Працював я тоді трохи над поезією (зібрана вона в пізнішій збірці *Пополудні в Покіпсі*), але головню над прозою. Писав я в той час свою першу більшу (і єдину більшу українськомовну) прозову річ, повість *Шляхи* (тепер я назвав би її романом). Розділ з неї вийшов в 1956 р. в збірнику *Української літературної газети*, співредактором якої був пан Юрій. (Повністю, ґрунтовно перероблений роман вийшов в 1960 р., в перших числах *Сучасности*, а потім окремою відбиткою, на що пан Юрій зареагував рецензією "Новий континент душі", в *Листах до приятелів*, ч.

3-4 за 1963 р., що стала другою частиною вищезгаданої статті "Талант непротоптаной стежки"). Пан Юрій дуже заохочував мене до прози, й ми оба погоджувалися (може помиляючися), що проза ближча мені, ніж поезія.

Наступних багато років я так і присвятив прозі, спершу *Шляхам*, а потім низці англломовних романів, з яких ні один не виданий. Про прозу ми говорили багато з паном Юрієм. Я постійно шукав чогось нового. Від відносно традиційних *Шляхів* в англломовних книжках я перейшов до нестандартних творів, де багато уваги присвячував синтаксичній структурі мови. Деякі з цих творів пан Юрій читав, і хоч видно щось у них подобалося йому, турбував його мій модернізм. Пам'ятаю, як одного разу пан Юрій намагався намовити мене писати роман про Івана Франка, взявши за вихідну точку факт, що Франко (за словами пана Юрія) заразився сифілісом, від якого пізніше помер, від повії, яку він підібрав тому, що була подібна до жінки, яку він любив безумпійсно. Здається (не знаю, чи це моя уява, чи так мені оповідав цю історію пан Юрій), було це в Відні, і Франко сидів у каварні, а повія підійшла до його столика. Я пояснив панові Юрієві, що романів такого типу вже не пишуть, чи радше, що таких романів я не можу писати. Що вже не можна писати про когось, а тільки про себе... Тепер не знаю, чи це обов'язково правда... Та, властиво, знаю, — це є правда, та, про себе можна писати не тільки, вживаючи займенника "я". Хоч про Франка писати я й тепер не міг би (безперечно, історія з сифілісом, це тема не для роману, а для оповідання, і треба, щоб його написав був Стефан Цвайґ. І дивно, що його він не написав, тим більше, що він був віденцем).

Роки 1956-1959 мешкав я в Покіпсі, і літом часто заїжджав до Гантеру, де пан Юрій з родиною проводили вакації (а може й ціле літо). В Гантері перебували літом теж дехто з ближчих друзів пана Юрія, як Євген Блаватний та Роман Маланчук. Заїжджав туди теж (здається, до Блаватного) Євген Маланюк. Існує фото, здається, роботи Оксани Буревій, Маланюка, в мокрих штанцях, підозріло схожих до підштанців, на каменюках Гантерського потоку, з жестом, яким просить папіроску. Тіло таке ж мокре, як штанці, й ніби прилипло до костей, як штанці до тіла. Дуже характеристичне фото... Пан Юрій та Маланюк, здається, не долюблювали один одного. Ну, це теж не до теми. З Гантером у мене асоціюється пісня "Понад садом, садом", яку я вперше почув там від дружини пана Юрія, пані Марусі, виконана автентично, в тій унікальній східньоукраїнській жіночій манері співу, на октаву вище від хору, яка, здається, називається "завиванням". Цей спів я дуже люблю, для мене це українська відповідь еспанському фляменко, яке я теж дуже люблю (якщо я колись писа-

тиму на популярні теми, то вживатиму псевдонім "Юрко Фляменко"). Від панства Лаврінєнків дізнався я, що ця пісня награна на платівку, саме в цій автєнтичній формі, хором Верьовки. Я придбав цю платівку, мабуть, негайно (не пам'ятаю, як це сталося), і, взагалі всі платівки цього хору, які можна було набути. Колекціюю я їх і дотепер, вже ось майже 30 років. Колись ці платівки були награні на дисках на 78 оборотів, а тепер виходять вже на довгограних. Деякі зі старих пісєнь перевидано. "Понад садом, садом", одначе, ні. Довший час у мене була система, за якою я міг грати ці старі платівки, аж оце кілька років тому, дістав собі іншу, дорожчу, за якою їх вже грати не можна. Так доступ до минулого став мені тепер заборонений. Та платівки ці й далі лежать у мене, і я уявляю собі, як цей чудовий дикий жіночий спів ніби лунає на чорній, блискучій поверхні платівки, мов серед місячної української ночі. І уявляю я собі теж, що це так співає пані Маруся, десь там у Гантері, в шістдесятих роках, коли всі ми були молоді й жили літературою і для неї і життя було щось таке, що тільки почалося і чому не буде кінця.

МИСТЕЦТВО

ОСІНЬ У МИСТЕЦЬКІЙ ГАЛЕРІЇ

Ліда Палій

Коли я востаннє відвідувала галерею Канадська колекція Мак-Майкел (The McMichael Canadian Collection), довколишні пагорби мигтіли яскравими кольорами онтарійської осені, під ногами шелестіла суха трава, цвіли жовтий золототисячник і фіолетовий осінник, а рум'яні овочі вблискувалися до сонця між багряним листям старої крислатої яблуні.

Оглядаючи галерею, я відчула, що якраз уся ця природа, весь цей вибух кольорів, те глибоке, синє небо, відображені десятикратно на картинах колекції. Навіть і ця яблуня красувалася на рисунку МакДоналда, що називався *Сад і дім мистця...* В будинку соняшні краєвиди, які впливаються крізь вікна, стають картинами, а образи перетворюються у вікна. Настає приємне розгублення. Приміщення галерії, збудоване з масивних колод та нетесаного каменя, гармонізує з оточенням.

Основою колекції стала збірка картин малярів Тома Томсона (Tom Thomson) та Групи сімох, які з початком цього століття першими звільнилися від впливу задушливого англійського академічного мистецтва та почали малювати Канаду, особливо Онтаріо такими, якими вони їх бачили та відчували. Вони перші й пробудили в канадців відчуття культурної окремішності. Всі ці мистці в певний період своєї творчості малювали краєвиди, використовуючи темпераментну техніку імпресіоністичного стилю.

В 1920-их рр. більшість критиків називали їх бунтівниками, а щойно десь у 1950-их рр., коли імпресіонізм давно вже став пережитком в Європі, канадці почали захоплюватися Томсоном і Групою сімох. Не було тоді, мабуть, жадного державного будинку, жадного банку, де на стінах не висіла б репродукція картин Томсона *Західній вітер*. Такий спізнений ентузіазм, мабуть, і сповільнив нормальний розвиток сучасного малярства в країні.

Онтарійський уряд збудував галерею в 1965 р. біля містечка Кляйнбургу, недалеко Торонто, на те, щоб примістити збірку, даровану родиною МакМайкел. Від цього часу будинок не поширено, а до колекції включено картини інших канадських мистців, які творили в подібному стилі, як також малюнки, друки та різьбу індіан та ескімосів, що називають себе інуїтами. 30 заль галерії тепер вміщують біля 1500 експонатів, естетично розвіша-

них на тлі стін із старих сивих дошок, невиправленої цегли та каменя.

На переломі 1967-1968 рр. 44 картини з галерії МакМайкел були виставлені в найпрестижівіших галеріях США, Англії, Шотландії, Ірландії, Норвегії. В Радянському Союзі ці картини можна було бачити в ленінградському Ермітажі, в музеї імені О. Пушкіна в Москві та в Київському музеї західного та східного мистецтва.

Атмосфера в галерії МакМайкел відпружена, малюнки не тривожать, не треба розв'язувати складних проблем, немає загадок. Тут багато денного світла, глядачі тихо пересуваються з однієї залі до другої, а школярі лежать на килимах між соняшними плямами та намагаються копіювати картини. Пахне свіжо зрізаним деревом...

Я, однак, відчуваю в тих безлюдних осінніх і рідше зимових пейзажах нотку смутку й туги за чимось утраченим.

Том Томсон, 1877-1917

Без сумніву найцікавішим мистцем в галерії МакМайкел є Томсон. Спершу він довгими роками малював картини другорядної якості, часто наслідував інших. Щойно в 37 років він почав шукати нового мистецького вислову. Він переселився тоді в дикі околиці заповідника Алгонквін. Він там працював для прожитку гідом та лісничим. Мистець любив самотність і природу й отожднював себе з нею. Перебуваючи в Алгонквіні, він відкрив, що швидкоплинне світло та форми онтарійського краєвиду вимагають своєрідного підходу.

Протягом трьох років, до часу трагічної смерті, Томсон гарячково працював і залишив сотні ескізів і картин. В 1917 р. він, мабуть, потонув, коли його каное перекинулося серед озера. Не було, однак, свідків, і навколо його смерті ще досі кружляють погослки та припущення.

Деякі критики вважають Томсона найвидатнішим канадським малярем. Його краєвиди прямо вибухають яскравістю барв, особливо великою кількістю червоного та жовтого. Томсон швидко спостерігав і переносив бачене густими енергійними мазками олійних фарб на березові дощинки або на полотна. Він наче б не міг достатньо натішитися світлом і багатством барв, як людина, що вперше вирвалася на волю з темної тюрми. Враження, наче мистець у поспіху, під надхненням вдаряв пензлем у полотно, не згинаючи при тому зап'ястка. Його мазки в'юнкі, бурхливі, вривані, однак ніколи не позбавлені ритму. Яким би гарячковим не було виконання мистця, його картини продумані й добре скомпановані.

Томсон часто малював на негрунтованій фанері, і сирий тон

тла пересвітлює в багатьох місцях. Це також надає живучості його картинам. Він безнастанно шукав нових способів вислову й перед смертю був уже на границі безпредметного мистецтва.

Група сімох

Велика частина галерії присвячена творчості мистців т. зв. Групи сімох. Ця група постала вже по смерті Томсона, безпосередньо з поверненням деяких її членів із фронтів Першої світової війни. Членами-засновниками були: Лорен Гарріс (Lawren Harris, 1885-1970), А. Джексон (A. Y. Jackson, 1883-1932), Й. МакДоналд (Y. E. H. MacDonald, 1873-1932), Фредерік Варлі (Frederick Varley, 1881-1969), Артур Лізмер (Arthur Lismer, 1885-1969), Франк Джонстон (Frank Johnston, 1888-1949) та Франклін Кармайкел (Franklin Carmichael, 1890-1945). Протягом років були зміни в тому складі і до групи також належали Едвін Голгейт (Edvin Holgate, 1892-1977), Лемойн Фіцджералд (Lemoine Fitzgerald, 1890-1956) та єдиний ще живий член групи А. Кассон (A. J. Casson), роджений 1898 р.

Джексон, Лізмер, МакДоналд і інші ще перед створенням групи малювали осінні краєвиди околиці Алгонквін разом із Томсоном. Вони впливали на творчість Томсона, але останній їх невдовзі перевершив.

В 1920-их рр. цього століття члени Групи сімох створили найцікавіші свої картини. Всі вони малювали тоді спонтанно уривчастими мазками та іскристими кольорами імпресіоністичного стилю. Їх об'єднувала любов до природи та своєрідний романтизм 19 століття. Вони залюбки їздили в недоступну й дику околицю Алгома, на північ від озера Верхнього. Там вони знайшли надзвичайно гарні краєвиди з озерами, ріками в вузьких проваллях, водоспадами та мальовничими скелями серед лісів. Всі малярі групи були повні життя й енергії. У них була лісова філософія "мачо": мандрування, таборування, рибальство, не зважаючи на дощукільних чорних мушок і комарів. Зате з тріумфом вони виносили з лісів живі, цікаві ескізи.

На жаль, за винятком Гарріса і Джексона, члени групи були змушені працювати для прожитку вчителями чи комерційними ілюстраторами без змоги присвятити досить часу малярству. Може й через це протягом років, замість далі розвивати свій революційний стиль, більшість з них почала тупцювати на місці або йти вже торованими шляхами.

Мистці Групи сімох не були в авангарді свого напрямку, вони творили вже наприкінці романтично-імпресіоністичної традиції. Зворушує натомість їхній ідеалізм і вміння створити канадський стиль в мистецтві. В першому каталозі з виставки цих малярів ска-

зано: "Тільки та країна стане гідною батьківщиною для своїх громадян, яка зуміє виплекати своє мистецтво, мов ніжну квітку".

Хочу тут згадати тільки про кількох малярів із Групи сімох.

МакДоналд був лагідною людиною, поетом-ліриком, прихильником Генрі Давида Торо (Thoreau) та Волта Вітмена. Малював він, одначе, енергійно. Найцікавішими були його ескізи, в яких він технічною досконалістю, спонтанністю і багатством чистих світлих тонів дорівнював Томсонові. Особливо майстерні та несподівані були його співставлення барв — жовтогарячих, червоних, зелених і фіолетових. В його картині *Листя в струмку* бачимо майже ван'гогівську гарячку мазків і кольорів.

В половині 1920-их років барви в МакДоналда стали приглушені, форми — плоскіші.

Джесон, як і більшість членів групи, найцікавіший у своїх творах з Алгоми в 1918-1924 рр. Тоді його характеризували сильні гнуті мазки теплих земних кольорів і гостре відчуття світла.

В пізніші роки він найбільше з усіх членів групи подорожував Канадою, і його тематика стала дуже різномірною. Поруч онтарійських краєвидів, він малював квебекські села, північно-онтарійські копальняні поселення, прерії, західне узбережжя, Скелясті гори, села індіан і інюїтів, арктичну тундру та полярні айсберги. Все це — наче ілюстрований щоденник його батьківщини. Джесон до кінця життя залишився майстром техніки, одначе, мабуть, через масову продукцію, через потребу увіковічувати все бачене, він спростив в пізніші роки рисунок, занехав ритм, і враження від його творів послабло.

Джесон все життя був життєрадісним, любив товариство. За кілька років до смерти він жив у галерії МакМайкел, і пригадує, як він залюбки приходив розмовляти з відвідувачами.

Гарріс на початку 1920-их рр. малював подібно до своїх товаришів, одначе, вже з кінцем того ж десятиліття почав шукати зовсім відмінного способу мистецького вислову. Він тоді кількакратно подорожував до канадської Арктики й малював там монументальні краєвиди в холодних синіх, фіолетових, білих і зелених кольорах. Площини в нього тоді вигладилися, контури заокруглилися, стали хвилястими. Містично освітлені айсберги чи острови почали виринати з гладкого морського плеса та багаторазово віддзеркалювалися, мов у калейдоскопі.

Гарріс був містиком і теософом і в творчості по-своєму шукав поєднання людини з природою. В мене враження, що спрощення форм довело Гарріса до певного манеризму та нещирости, особливо в його останніх зовсім абстрактних картинах.

Емілі Карр (Emily Carr), 1871-1945

Емілі Карр жила на західньому узбережжі країни й довгими роками не мала контакту з мистецтвом решти Канади.

В ранні роки вона студіювала в мистецьких школах Сан-Франсиско, Лондону та Парижу, де 1911 р. брала участь у виставці в Salon D'Automne. Повернувшись до Канади, мисткиня, ще далі під впливом постімпресіоністів, фовістів і німецьких експресіоністів, малювала краєвиди Британської Колумбії. Ніхто тоді, однак, не цікавився її творчістю.

Щойно в 1928 р., коли картини Емілі Карр були вперше вивішені в галеріях східних провінцій, критики звернули на неї увагу. Тоді вона й познайомилася з мистцями Групи сімох, з якими ділила не тільки любов до природи, але також і своєрідну "канадськість". Емілі Карр, однак, ніколи не стала членом Групи сімох.

Все своє життя мисткиня не любила великих міст. З Вікторії вона часто втікала в густі дощові праліси, шукаючи там поєднання з первісною енергією всесвіту. Вона кілька разів їздила на Аляску, на острови Королеви Шарлотти, в недоступні лісові нетри над рікою Скіна. Звідтіля привозила ескізи з залишків культури індіан.

Після того, як Емілі Карр дістала визнання за свою творчість, вона почала малювати з більшим ентузіазмом. Вона творила монументальні картини, на яких не було соняшного світла, де переважали холодні соковито-зелені та понуро-бронзові фарби. В її картинах тих часів часто проглядають прямо загрозливі індіанські тотеми серед гігантських дерев пралісу, що все поглинає. Емілі Карр творила спершу під впливом Гарріса, її форми стали скульптурно стилізовані, площини вигладжені, обведені загостреним контуром. В картинах замість руху відчувається внутрішнє напруження.

На жаль, як і в Гарріса, спрощення в цей період творчості мисткині допроваджували іноді до монотонного ритму, надто елементарної композиції та браку спонтанності.

В галерії МакМайкел приміщено найбільше малюнків з останніх років творчості Емілі Карр, коли вона вже покинула лісову гущу та вийшла на галявину, на світло. Тоді вже й зникла в неї суцільність кольору та форми, з'явилися пожвавлені мазки прозорих ясних барв. Небо, земля, листя дерев — все поєднувалося в радісному крутежі.

Мистецтво іноїтів і індіан

Між експонатами колекції є ціла серія сучасних скульптур іноїтів. Вони масивні, але елегантні, базовані на творчості, яка

мала колись магичне значення. В камені зображені тварини, птахи та люди під час праці.

На стінах розміщено багато друків, в яких сучасні інюїти ілюструють свої давні вірування, легенди, перекази та правдиві події. В них помітні відгуки шаманізму з його світом духів. Ця творчість шира, бо закорінена в традиції.

На жаль, цього не можна сказати про сучасні малюнки та різьбу індіан племен східньої лісової смуги. В минулому племінне табу не дозволяло їм зображувати легенд, і сьогочасні картини, крім тематики, не мають у собі нічого індіанського. Популярний маляр Норвал Морріссо (Norval Morrisseau), з племені оджібва, на мою думку, претенсійний і неширий.

Найменш цікава сучасна мала різьба тих же племен лісової смуги. Вона радше нагадує дешеві сувеніри й не повинна мати місця в галерії.

Без сумніву найцікавішою в збірці є творчість племен західнього узбережжя з 18 і 19 століть. Ці експонати приміщені в більшості в окремій величезній залі, поруч з картинами Емілі Карр. Маски з дерева й тотеми віддзеркалюють містичну атмосферу замрячених, дощових пралісів. На них у мистецькій формі часто зображені мітологічні надприродні істоти, предки родів, що сповіщають про права та привілеї цих найдавніших канадців. Саме тому дуже влучно, що якраз величезний тотем племені квакіютл стоїть на сторожі біля входу до Канадської колекції МакМайкел.

ДЕРЕВ'ЯНІ СИНАГОГИ УКРАЇНИ

Тим Геврик

Найстаріші східноєвропейські квадратні в плані муровані синагоги та містечкові дерев'яні синагоги були розташовані на західних землях України. Тому було б доречно тепер підсумувати історію єврейських поселень на Галичині, Волині та Поділлі. Хоч історія єврейської громади на Україні хронологічно передувала прийняттю християнства, іміграція західних євреїв-ашкеназі (спочатку єврейських мешканців Райнської провінції, потім усіх євреїв, що дотримувалися західноєвропейських літургійних і обрядових традицій) на Україну почалася під час правління короля Данила (1201-1264) як частина його урбанізаційних зусиль. Ці зусилля продовжували його наступники та польські королі, а також і володарі Польсько-Литовської Держави.

Зріст господарства Галичини та Волині та прихильна настанова польських володарів привабили велику кількість єврейських імігрантів з Німеччини та Богемії на землі України наприкінці 15 ст. Автономію єврейської громади в Польсько-Литовській Державі наприкінці 16 та на початку 17 ст. названо "золотим віком" єврейської культури в розсіянні.¹ Єврейська наука процвітала на протязі цього періоду. Повстання Богдана Хмельницького та вторгнення шведського війська до Польщі поклали край цьому періодові.

В другій половині 17 ст. майже половина єврейського населення Польсько-Литовської Держави жила на сході — на українських, білоруських і литовських землях. Євреї становили коло 13-14% міського населення цих земель у порівнянні до 5-6% євреїв, що жили на західних польських землях.² Огляд єврейських поселень у так званій "історичній" Польщі або в Польсько-Литовській Державі показує, що центр тих громад був розташований на західних землях України. Між 1640-1740 рр. кількість єврейського населення в Західній Україні збільшилася втричі.³ Єврейське

Переклад з англійської.

1. Maria and Kazimierz Piechotka, *Wooden Synagogues* (Варшава: Arkady, 1959), стор. 15; Maurycy Horn, *Zydzi na Rusi Czerwonej w XVI i pierwszej połowie XVII wieku* (Варшава: Państwowe wydawnictwo Naukowe, 1975).

2. Maria and K. Piechotka, стор. 18-19; M. Horn, стор. 64-75.

3. Brian Beffny, *The Synagogue* (Нью-Йорк: MacMillan Co., 1978), стор. 119.

населення звичайно тяжіло до міських центрів, а в українських містечках євреї часом були в більшості. В той самий час, наприкінці 18 ст., євреї емігрували з Галичини до Закарпаття та Буковини. Єврейські поселення на Лівобережжі України (на схід від Дніпра) контролював російський імперський режим згідно з так званим законом про "Смугу осілости", який не дозволяв євреям селитися на схід від Дніпра.

Сприятливі економічні та соціальні умови 16 та 17 ст. створили тло для вислову єврейської віри в оригінальних і динамічних творах дерев'яної архітектури. Бідніші та новостворені релігійні громади будували свої храми з легкодоступного дерева, і дерев'яні синагоги часто були найпримітнішими спорудами українських міст. Протягом наступних десятиріч поставали величні та захопливі будівлі; вони були рідкісним архітектурним явищем і специфічно єврейським висловом народного мистецтва та архітектури.

Так у 17-18 ст. над низькими будинками західноукраїнських міст височіли понурі будівлі шляхетної простоти та оригінальності, дерев'яні синагоги. Ці дивовижні доми богослужіння були унікальні для цієї частини Європи. Історики мистецтва припускають, що архітектура цих будівель була переважно надхнена палацами місцевої шляхти.⁴ Казімеж Мокловський описав синагоги як "найвище досягнення культури містечок", так само як дерев'яні церкви були виявом сільської архітектури.⁵ Григорій Павлуцький порівнює дахи дерев'яних синагог з дахами українських світських будинків і церков і робить висновок, що синагоги репрезентували зразки міської архітектури старої України, що відходили в минуле.⁶ Його студент Федір Ернст відмічає йому в тон, що "єврейські синагоги в Західній Україні та Польщі становлять доволі цікавий матеріал для реконструкції старих будинків шляхти".⁷ Сучасні єврейські письменники визнають впливи місцевих метод будівництва дерев'яних споруд і місцевих секулярних архітектурних стилів.⁸

4. П. Юрченко, "Дерев'яна архітектура", *Історія українського мистецтва*, том III (Київ: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1968), стор. 24.

5. Kazimierz Moklowski, *Sztuka ludowa w Polsce* (Львів, 1903), стор. 431-433.

6. Г. Г. Павлуцький, "Барокко України", *Історія русского искусства* (Москва: И. Кнабель, 1909).

7. Ф. Ернст, "Архитектура Киева XVII в.", *Киев в фондах центральной научной библиотеки УССР* (Київ: "Наукова думка", 1984), стор. 125-147.

8. Rachel Wischnitzer, *The Architecture of the European Synagogue* (Філадельфія: The Jewish Publication Society of America, 1964), стор. 125-147.

В сполученні з місцевим способом зрубного будівництва та специфічними потребами єврейської спадщини на землях Польсько-Литовської Держави виник остаточний плян новаторської архітектури синагог ашкеназі. Традиції та потреби єврейської громади диктували вимоги (теологічні концепції, орієнтацію, ритуальні традиції тощо) секулярного характеру будинків, а не їхній стиль. Спочатку євреї не мали права належати до будівельних цехів, і єврейські громади, мабуть, були змушені винаймувати християнських ремісників. Синагоги також будували позацехові ремісники, так звані "партачі". З заснуванням єврейських будівельних цехів вони напевно були основними будівниками дерев'яних синагог. Хоч архітектурні деталі й форми певного району мали вплив на характер будинку синагоги, наявні документи наводять на думку, що багато, якщо не всі дерев'яні синагоги, були спроектовані єврейськими майстрами-будівничими.⁹ Єврейські будівники та їхні замовники явно хотіли вирізнити свої будинки богослужіння від відповідних навколишніх церковних будівель. Пляни і мурованих, і дерев'яних синагог вживають термінологію спорудження секулярних будинків і вминають церковний лексикон.

Одночасно можна знайти деякі паралелі між подібними рисами дерев'яних синагог і церков. Будівники обох типів споруд бажали ввести елемент височини в свої будинки. Вони добилися цього, використавши фактично подібні засоби. На відміну від польських синагог, де почали з'являтися каркасні конструкції, стіни українських дерев'яних синагог послідовно будували в зруб. Інтер'єр українських дерев'яних синагог і церков підсилено багатобарвними малюнками. Так само як позолочені іконостаси були найважливішим місцем церковного інтер'єру, багато ґравіровані вітари (Арон-Гакодеш, де зберігаються сувої Тори) дерев'яних синагог були шедеврами єврейського народного мистецтва інтер'єрів.

Перші синагоги на Україні правдоподібно будували з місцевого дерев'яного матеріалу (муровані конструкції коштували дорого, і було тяжко дістати дозвіл на будову цегляних чи кам'яних споруд для синагог). Нам невідомо, як виглядали ранні ашкеназійські дерев'яні синагоги, бо найраніші відомі споруди датовано 17 ст. Ми можемо лише припускати, що єврейські імігранти 14-15 ст. пристосували місцеві методи будови дерев'яних споруд і смаки відповідно до своїх релігійних вимог і літургійних потреб.

9. Majer Balaban, *Zabytki historyczne żydów w Polsce* (Варшава, 1929), стор. 69; Maria and K. Piechotka, стор. 46; George K. Loukomski, *Jewish Art in European Synagogues* (Лондон: Hutchinson & Co., 1947), стор. 37.

Виглядає, що найважливішою будівельною формою для наступного розвитку синагогальної архітектури була квадратна в плані мурована споруда центрального типу. Квадратний тип синагоги розвинувся в 16 ст., мабуть, на Галичині.¹⁰ Найстарішим і найхарактеристичнішим будинком цього типу була синагога Нахмановича в Львові, закладена багатим купцем і філантропом Ісааком Нахмановичем (Ісаак бен Нахман) і збудована в 1580-их рр. одним із багатьох італійських архітектів на Україні Павлом Римлянином чи Павльо Романо (який також побудував відому ренесансову Успенську Волоську церкву також у Львові). Славна синагога дістала свою назву на честь однієї з доньок її засновника Золота Роза чи "Турей Захав". Інші синагоги подібного типу побудовані в Гусятині на Поділлі в 16 ст., в Перемишлі 1592-1595 рр., в Луцькому на Волині в 1628 р., в Жовкві в 1692 р. Архітектура тих синагог відбивала впливи горизонтальної обробки фасад, що тоді переважала на Галичині та на Волині. Висота тих споруд була обмежена. Всередині чотири колони чи стовпи, розташовані доволі близько між собою, в центрі квадратної залі, замикали найважливішу частину синагоги читацьку плятформу (біма), ділячи простір на 9 однакових частин. На таке центральне планування можливо вплинула синагогальна архітектура Візантії. На основі мурованих будинків з квадратним плануванням виник тип оригінальної дерев'яної будівлі, маєстатичною своєю простотою, плануванням і красою. Дерев'яні споруди синагог поширилися на всі землі єврейського поселення в Східній Європі. Меєр Балабан відмічає, що на східних землях Польсько-Литовської Держави на Україні та в Білорусі практично всі головні залі дерев'яних синагог були квадратні, одночасно в західній частині, тобто в Польщі, вони були здебільшого прямокутні.¹¹ Сучасний дослідник східноєвропейської дерев'яної архітектури писав, що ці дерев'яні "синагоги репрезентують підхід, найближчий до національного архітектурного стилю, який євреї колинебудь виробили".¹²

Синагоги забезпечували одночасно і релігійні, і світські потреби громади. Вони служили місцем, де збиралася місцева єврейська громада, були центром навчання та проповідей і, врешті, були домами молитви та розгляду релігійних законів. В будинку синагоги громада також скликала свої судові засідання. Іноді синагога також виконувала функції подорожнього двору для

10. Cecil Roth, *Jewish Art* (Нью-Йорк: McGraw-Hill Book Company, 1965), стор. 174-175, 282; G. K. Loukanski, стор. 35.

11. M. Balaban, стор. 69.

12. Dawid Buxton, *The Wooden Churches of Eastern Europe* (Кембрідж: Cambridge University Press, 1981).

проїжджих мандрівників. На відміну від інших земель Європи 17 ст. практично не було межі височині дерев'яних синагогальних споруд, будованих у єврейських кварталах українських містечок, подалі від пильного ока ієрархії польської Римо-Католицької Церкви. На протязі другої половини 16 та першої половини 17 ст. виникли приватні поселення міського типу польсько-литовських маґнатів (наприклад, місто Жовква — 1603, Гусятин — 1599). У цих нових містах Подільської округи, центрах великих маєтностей польських маґнатів, можна було вільно будувати синагоги відповідно до релігійних потреб східної орієнтації, або розташувавши їх на березі чи поблизу потоку чи річки. Багато перших дерев'яних синагог кінцець-кінцем замінили кам'яними будівлями (наприклад, у Жовкві та в Бучачі в 1692 р., в Бродах — 1689 р.).

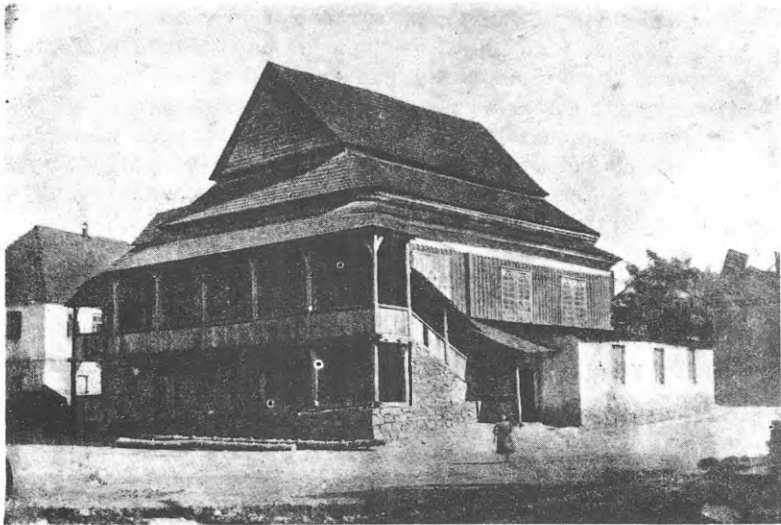
Дерев'яні синагоги можна поділити на категорії відповідно до типу плану та конструкції даху. План був доволі простий. Типова дерев'яна синагога була фактично квадратною або прямокутною будівлею, яка складалася з квадратної залі та суміжного павільйону. Вся споруда була покрита високим заломаним дахом і карнизами, що виступали вперед — знайома риса давньоукраїнського міського пейзажу. Синагоги коло Львова в Ходорові (1642-1652), в Гвіздці (1640), коло Турки та в Янові Тереховлянському (кінець 17 ст.) спочатку побудували як однокімнатні будинки з головною залюю. Однак, синагога в Яблоніві (1670 роки) спочатку побудували як прямокутну споруду.

До головної залі входили з західного боку через сіни, які могли побудувати як частину початкової споруди або добудувати пізніше. На відміну від виразного характеру бабинця дерев'яних церков вестибюль синагоги був звичайним додатком з простим односхилим чи двосхилим дахом. Підлогу вхідного передпокою підвищили, і головна зала була часто на один-два сходи нижче рівня підлоги вестибюля. В Гвіздецькій і Ходорівській синагогах підлога у вхідному передпокої та в головній залі були на тому самому рівні. Вестибюль служив не тільки входом, але також і місцем зборів для Ради старійшин. Коли над вестибюлем побудували жіночі приміщення, один дах покривав увесь комплекс. Традиційні вимоги окремого входу для чоловіків і жінок викликали різні проєктні розв'язки, які часто були сполучені з використанням галерій на західних фасадах (Яблонів). У міру зростання потреб громади будинок синагоги збільшували, додаючи низькі крила з обох боків головної залі. Деякі з цих одноповерхових добудов служили жіночим приміщенням, інші — шкільною кімнатою чи місцем зборів старійшин. Прості муровані зимові добудови також додавали для дуже холодних днів. Часом ці бічні добудови були двоповерхові (Печиніжин, Яблонів).

Не зважаючи на добудови, головна зала й далі домінувала над усією спорудою. Однією з головних рис найліпших дерев'яних синагог були дивовижні наріжні павільйони на передніх фасадах, побудованих на західніх рогах головної зали. Їх, мабуть, запозичили з дуже подібних рис сеньйоральних замків шляхти 15-16 ст. Будинки синагог з наріжними павільйонами були особливо популярні в Білорусі. Більш відома дерев'яна споруда, збудована на пограниччі між Україною та Білоруссю (Заблудів, середина 17 ст.). Подібну, дивовижно імпазантну споруду, одну з перших цього типу, побудували в Погребищі коло Бердичева в Житомирській області. Однак, загалом, синагоги на Україні не мали таких наріжних павільйонів.

Високі дахи дерев'яних синагог, які, здавалося, були призначені для створення візуального ефекту, були рельєфною рисою містечок і сіл. Найхарактеристичнішою конструкцією даху був чотирихилий дах, на який накладено другий, з причілками, на гуцульський зразок. Ефект від високих дахів з мансардами також підсилювали залами на багатоярусних поверхнях; уцілілі приклади подібної архітектурної розв'язки дахів на мурованих барокових будинках можна побачити в трапезній Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві (1713) чи в будинку Колегіюму в Переяславі-Хмельницькому (1753-1757). Дахи дерев'яних синагог можна класифікувати відповідно до кількості заломів. Синагога в Ляндскоруні (кінець 17 та початок 18 ст.) на Поділлі з квадратною в плані головною залю, до якої пізніше додали з західнього боку двоповерхову добудову, була покрита чотирихилим дахом, накладено високий дах з причілком, зі злегка похилими та вигнутими карнизми. Головна зала та жіночі приміщення над входом до синагоги в Жидачеві були покриті одним дахом тієї самої конструкції — чотирихилий дах, на який накладено другий, з причілками. Один залом посередині розділяв дах Жидачівської синагоги на дві поверхні й створював типову форму даху однозаломного типу. Дах синагоги в Яришеві мав два заломі, виразно поділяючи його на три поверхні. Синагога в Хирові мала простий двоххилий дах з причілками.

В міру дальшого розвитку будівлі дерев'яної синагоги більше уваги приділили дахові; додали більше рядів, у наслідок чого дім молитви в містечках і селах ставав ще імпазантнішим. Дах синагоги в Погребищі мав два яруси. Як було зазначено вище, це було відбитком впливів білоруських синагог району Гродно—Бялисток. Після того як синагога в Погребищі зазнала серйозних пошкоджень під час повстання Хмельницького і її повністю перебудували в 1690-их рр., цю чудову дубову споруду знову перебудували в 1898 р. й тоді вона втратила свій початковий зовнішній вигляд.

Синагога в Яришеві на Поділлі, 18 ст.

Інтер'єр збережено й, мабуть, реставровано перед Другою світовою війною.¹³ Цю синагогу, як і всі інші, повністю зруйнували німці під час окупації України. Ескіз Матіяса Берзона наприкінці 1890-их рр. показує початковий зовнішній вигляд синагоги в Погребищі.¹⁴ То був доволі великий будинок (16,7 м завдовжки і 20,4 м завширшки) з квадратною головною залєю (12,4 × 12 м) і жіночими приміщеннями з обох боків. Її інтер'єр оздоблений у 17 ст. Юдою Лейбом, сином Баруха. Репродукції деяких деталей інтер'єру синагоги в Погребищі недавно з'явилися в польському журналі охорони пам'яток.¹⁵

Інтер'єр дерев'яних синагог, як і сусідніх дерев'яних церков, був висловом генія місцевих теслярів та мистців. Спочатку стеля головної залі була або плоскою, або з циліндричним склепінням. У 18 ст. ці стелі перебудували у вигляді розкішних барокових куполів, самостійних від гострокінцевих вершин над ними.

13. George K. Loukomski, "The Wooden Synagogues of Eastern Europe", *The Burlington Magazine*, січень 1935, стор. 21.

14. Mathias Bersohn, *Kilka słów o dawniejszych bożnicach drewnianych w Polsce* (Краків, 1900), стор. 5-16.

15. Eleonora Bergman, Ryszard Brykowski, "Drewniana synagoga — z problematyki badań nad drewnianą architekturą sakralną w Polsce", *Ochrona Zabytków* 1983, 1-2, стор. 115.

Не всі синагоги, побудовані в 18 ст., мали такі стелі. Наприклад, найдавніша znana синагога в Ходорові (1642 чи 1652) та синагога в Хирові, що виглядала як величавий міський будинок (18 ст.), мала просте циліндричне склепіння, одночасно синагога в Яблоневі мала плоску стелю. Куполи часто вбудовували під час реконструкції старих дахів. Стелю з початковим циліндричним склепінням у Гвіздці згодом замінили примхливим куполом. Перехід від квадратного плану головної залі до восьмибічного барабану досягнули за допомогою вигнутих дерев'яних парусів (Жидачів, перша половина 18 ст.). Розглядаючи конструкцію внутрішніх куполів східноєвропейських дерев'яних синагог, один із дослідників порівнює їх з інтер'єром куполу церкви Св. Миколая в Лебедині (1783) на лівобережній Україні.¹⁶ В обох випадках будівничі вживали ті самі принципи перспективи для створення ілюзії великих внутрішніх висот.¹⁷

Інтер'єр українських синагог часто щедро прикрашали багатобарвними фресками необмеженої фантазії. Цікаво відмітити, що кам'яні синагоги в Східній і Західній Європі звичайно не мають внутрішніх фресок чи розписів. Галицькі дерев'яні синагоги відомі своєю красою та виразним характером своїх фресок.¹⁸ Давньоєврейські написи, музичні інструменти, знаки зодіяка, легендарні фльора та фавна, різні види квітів служили популярними декоративними мотивами різнокольорових стінних фресок. Часом стелю також щедро прикрашали (Ходорів). На куполі синагоги в Михальполі коло Летичева на Поділлі (18 ст.) зображено сцени з життя міста Єрусалиму, з виноградними лозами та фавною. В Ходорівській синагозі ми бачимо зображення папуг, слонів, верблюдів та інших екзотичних тварин. Стінні фрески найвищої мистецької якості можна було побачити в простій синагозі в Могилеві (виконані Хаїмом, сином Ісаака, зі Слуцьку), в синагогах у Фельштині, Яблоневі, Гвіздці. Мотиви з настінних фресок галицьких синагог також використали для розпису західноєвропейських синагог. Український єврейський маляр Еліезер Зусман, син кантора Соломона з міста Броди, виконав стінні фрески для кількох синагог у південній Баварії в Німеччині (Бехгофен, Горб та інші).

Важливою частиною інтер'єру була біма, розташована в центрі на підвищенні п'лятформа під розкішним дерев'яним навісом, з якого громаді читали Тору й оголошували благословення. Біму вживали також для світських справ. На східньому боці головної залі був розташований тонко ґравіруваний вівтар (Арон-ґакодеш),

16. Rachel Wischnitzer, стор. 138-139.

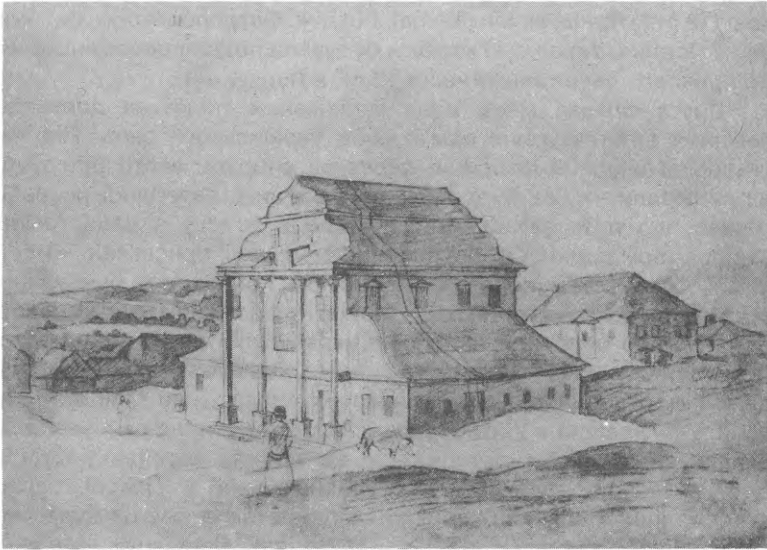
17. Maria and K. Piechotka, стор. 41-43.

18. Rachel Wischnitzer, стор. 128-132; M. Balaban, стор. 71-74.

де зберігали сувої Закону. Вмілі майстри та найкращі мистці тих часів витрачали багато зусиль на прикрасу східньої стіни та біми.

Найдавніші відомі дерев'яні синагоги були зосереджені в південній Галичині (Гвіздець — 1640, Ходорів — 1642 чи 1652, Яблонів — друга половина 17 ст., Янів Тереховлянський і Яришів — кінець 17 ст.). З простих синагог, які, проте, цілком відповідали своєму призначенню, побудованих на Гуцульщині навколо міста Коломия, слід згадати будинок в Яблоневі, який мав цікаву зовнішню галерію та внутрішні фрески незвичайної якості та кольору. Ця поважна споруда загинула від пожежі під час Першої світової війни, коли російсько-німецький фронт проходив крізь цю околицю. Проект цього будинку складався з головної залі в квадратному пляні з жіночими приміщеннями над вестибюлем. Вся споруда була покрита одним дахом з одним заломом, який складався з чотирисхилого даху, на який накладено другий з причілками. Додаткові жіночі приміщення пізніше добудували з одного боку початкової будови. В середині майже квадратна в пляні головна зала мала плоску стелю, а підлога залі була на одну сходинку нижче вестибюля. Біма, розташована на осі залі, знаходилася трохи ближче до вестибюля. Зовнішній вигляд простих синагог в Яблоневі та в сусідньому місті Печеніжині (друга половина 18 ст.) була багато в чому подібна до величних міських будинків Гуцульщини. Їхні рублені стіни були, так само як стіни інших дерев'яних будинків округи, покриті захисними вертикальними дошками.

Одну з найзнаменитіших галицьких синагог побудували в Гвізді (1640) коло Коломиї. Її також зруйновано під час Першої світової війни. Гвіздецька синагога була безладно збудована споруда з багатьма прибудовами та притулами. Підлога цієї одинадцятиметрової, квадратної в пляні головної залі була на одному рівні з підлогою вестибюля. Над залем височів покритий гонтою чотирисхилий дах, на який накладено двосхилий дах з причілками. Один залом поділяв дах на дві горизонтальні секції. Прості скісні дахи перекривали нижче розташовані прибудови — жіночі приміщення збоку і передпокій та муровану шкільну кімнату спереду. Як було зазначено раніше, первісне дерев'яне циліндричне склепіння стелі замінили наприкінці 17 та на початку 18 ст. барокковою стелею. Розкішно ґравірована восьмикутня біма з балдахином була розташована на подовжній осі всього комплексу, ближче до входу, ніж до вітваря. 1652 р. інтер'єр оздоблено фресками, що виконали Мордехай Лісницький з Яришева та Ісаак Бер з сином. Ці прикрашені настінні фрески виняткового кольору та якості були поділені, так само як фрески сусідніх церков, на панелі. Давньогребайські написи на червоному та зеленому тлі,

Тарас Шевченко, *Синагога* (1846, сепія)

фльора та фавна були переважними мотивами.¹⁹ Стелі Гвіздецької синагоги розписані 1729 р. ще одним мистцем з Яришева Ісааком Лейбом, сином Єгуди Га-Коена.

На закінчення можна сказати, що маєстатичні дерев'яні синагоги західніх земель України є винятковими та оригінальними досягненнями народної архітектури, що відбивають тло містечка 17 та 18 ст. В літературі вони, як правило, відомі як "польські синагоги". Однак, їхня система будівельних засобів свідчить про місцеве походження, в той час як їхній багатобарвний інтер'єр визнаний як шедевр єврейського народного мистецтва. Єврейське релігійне мистецтво Польщі, чи точніше старої Польсько-Литовської Держави, описують як "набагато виразніше та цікавіше артистично та історично, ніж те, що залишалося в Центральній та Західній Європі".²⁰ З багатьох відомих українських дерев'яних синагог, на додачу до вищеописаних, слід згадати також синагоги в Ярмолинцях (17 ст.) і Шарівці (18 ст.) коло Проскурова, в Снит-

19. G. K. Loukowski, *Jewish Art in European Synagogues*, стор. 41.

20. David Dawidowicz, *Bate Keneset be-Polin ve-hurbanam (Synagogues in Poland and their Destruction* [Єрусалим: Mosad Harav Kook and Yad Vashem, 1960]), стор. 6; *Нариси з історії українського мистецтва* (Київ: "Мистецтво", 1966).

кові (18 ст.), Яришеві, Михалкові, Розділі, Острополі коло Житомира на Поділлі. Українські караїми будували подібні дерев'яні храми (наприклад, дерев'яний кнесет 17 ст. в Луцькому).

Друга світова війна мала величезний вплив на долю дерев'яних архітектурних пам'яток українського села. Під час німецької окупації історичні дерев'яні споруди часто безглуздо підпалювали — без будь-якої причини чи стратегічної потреби. Цікаво, що поза загальними заявами в зв'язку з нацистським варварством радянські післявоєнні публікації, присвячені німецьким жорстокостям, переважно описують і оплакують руйнування російських архітектурних пам'яток. Російська література нічого не пише про цілковите знищення українських дерев'яних церков (за винятком церкви в Ромні) та синагог. Однак німецька окупація була катастрофічною для дерев'яних синагог, які тоді ще існували. Увійшовши на Україну, нацисти систематично руйнували всі ознаки єврейської культури, все, що робило єврейську історію доступною людям. Увесь єврейський музей у Львові, багато старовинних книжкових колекцій і бібліотек — все це було знищено. Навіть єврейські цвинтарі в Бродах, Чернівцях, Кам'янець-Струмилівій, Львові були зруйновані, а надгробні пам'ятники використані для будівництва шляхів. Але перш за все методично знищували такі архітектурні пам'ятники, як дерев'яні синагоги з високими дахами та величавим інтер'єром — живі свідки та символи єврейського життя на старій Україні. Дерев'яні синагоги та їхні художні колекції, так само як люди, що молилися в них, знищували, зокрема в Галичині. Серед знищених пам'яток була знаменита синагога Золотої Рози в Львові.

Одними з перших дослідників, які писали про дерев'яні синагоги, були Матіяс Берзон (1877-1943), Казімеж Мокловський (1869-1905) та інші. В наступні роки з'явилося кілька досліджень, переважно польських та німецьких учених. В десятиріччя після Другої світової війни майже нічого не друкували на радянській Україні з архітектури дерев'яних синагог. Двотомник *Нарисів історії архітектури УРСР* (1957), написаний колективом, що складався з семи членів Академії Будівництва та Архітектури Української РСР, навіть не згадує про дерев'яні синагоги або їхнє руйнування в 1930-их та 1940-их рр. П'ятитомна радянська *Історія українського мистецтва* базує свій дослідницький матеріал про дерев'яні синагоги на польських публікаціях. Те, що ми знаємо про дерев'яні синагоги, ми зобов'язані, головним чином, дослідженням періоду перед Першою світовою війною й таким ученим періоду перед Другою світовою війною як Шимон Зайчик (помер 1942 р.) та архітект і аматор збереження пам'яток Жижко Богуш (1883-1943), а також післявоєнній невтомній діяльності та посвяті

Марії та Казімежа Пехотків. Чудом врятовані фотографії та ескізи будинків, що тепер уже не існують, періоду перед Другою світовою війною, відтворені в монографії Пехотків, дають нам неповне уявлення про їхній зовнішній вигляд.

Чотири десятиріччя пізніше руйнування історичних пам'яток продовжується. Шостий випуск підпільної *Хроніки Католицької Церкви на Україні* повідомляє про те, що виконком депутатів трудящих Львівської області вирішив зліквідувати міський історичний єврейський цвинтар (закладений на початку 15 ст., закритий 1855 р.), використавши стародавні надгробні пам'ятники для будівельних робіт. Однак, жадне будівельне підприємство не прийняло нового "будівельного матеріалу", в наслідок чого міська рада передала надгробні пам'ятники начальникові місцевої тюрми, щоб вимостити тюремний двір.

Недавній інтерес до народної дерев'яної архітектури викликав також і на Заході аналогічне зацікавлення дерев'яними будинками синагог. Наприклад, недавно запропонували відбудувати в Нью-Йорку одну зі знаменитих білоруських дерев'яних синагог,²¹ і студенти-аспіранти факультету архітектури Університету Юта в Солт-Лейк-Сіті недавно вивчали сучасні інтерпретації будинків традиційних дерев'яних синагог.²²

21. Paymond Sokolov, "Rm. to Let. Landmark Blds. 77.000 sq. ft.", *The Wall Street Journal* (Нью-Йорк), 3 жовтня 1984.

22. Stanley Ira Hallet, "Architectural Education: Temples and other Religious Themes — a Design Studio Case Study", *Architectural Record* (Нью-Йорк: McGraw Hill Publishers), квітень 1985, стор. 67.

УКРАЇНСЬКІ САМОСТІЙНИЦЬКІ ПОЛІТИЧНІ СИЛИ В ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ (II)

Мирослав Прокоп

У чому виявилася діяльність ОУН, УПА та УГВР як окремого українського політичного фактора під час Другої світової війни?

Поперше, ті організації гранично чітко визначили свої політичні позиції вже на початку німецької окупації України. Правда, в текстах проголошення відновлення державної незалежності України 30 червня 1941 року (є аж три тексти з істотними розбіжностями) помилково включено фрази про Німеччину. Я говорю про офіційні тексти чи тексти того, як-не-як урочистого документу, в якому такі фрази не повинні були опинитися. Натомість вони були б неминучі в будь-яких окремих політичних документах ОУН чи іншої політичної сили. Бо це були дні, коли німці з'явилися на Україні й того факту ніяка українська політична група чи партія не могла ігнорувати. Крім цього, ОУН, яка була фактичним організатором Акту 30 червня, мала за собою дуже розумну політичну постанову, яку вона схвалила три місяці раніше на своєму II великому зборі в Кракові, в якій говорилося про те, що "Організація Українських Націоналістів продовжуватиме всіма силами революційну боротьбу за визволення Українського Народу без огляду на всі територіально-політичні зміни, які зайшли б на терені Східньої Європи".¹⁷ Це було недвозначне попередження німцям, про яких тоді вже було відомо, що вони готуються напасти на СРСР.

Свідченням чіткого визначення політичної настанови до німецьких окупантів, а також до більшовиків є вся підпільна та повстанська література ОУН, УПА, УГВР, зокрема її основоположні документи, себто Плятформа, Устрій і Універсал, а також конкретна боротьба тих організацій і установ проти окупантів. У Постановах I конференції ОУН від вересня 1941 р. визначається м. ін. таке завдання цієї організації: "Пропагандивно-роз'яснювальна підготовка до активної боротьби з німецьким окупантом, розкриття німецьких плянів поневолення і колонізації України.

Закінчення; початок див. *Сучасність* 1985, 10.

17. *ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 рр.* (Видання ЗЧ ОУН, 1955), стор. 31.

Одночасно така ж акція проти нових намагань большевизації українських теренів...".¹⁸

В постановах II конференції ОУН від квітня 1942 р. читаємо: "Московсько-більшевицькій міжнародній концепції інтернаціоналу й німецькій концепції т. зв. «Нової Європи» ми протиставляємо міжнародно концепцію справедливої національно-політично-господарської перебудови Європи на засаді вільних національних держав під гаслом — «Свобода народам і людині»".¹⁹

Постанови наступної III конференції ОУН від лютого 1943 р. про це говорять таке:

Україна знайшлася в сучасний момент між молотом, а ковадлом двох ворожих імперіялістів — Москви й Берліна... Тому для українського народу являється невідкличною вимогою вести боротьбу проти обох імперіялізмів на платформі власних сил, а в основу своєї співпраці з другими народами класти їхнє визнання нашого права на власну державу й на цій площині шукати спільних інтересів західних і східних народів у спільній боротьбі проти німецько-московського й інших імперіялізмів.²⁰

В постановах III великого надзвичайного збору ОУН від серпня 1943 року читаємо: "ОУН бореться проти імперіялістів й імперій, бо в них один пануючий народ поневолює культурно й політично та визискує економічно інші народи. Тому ОУН бореться проти СРСР і проти німецької «Нової Європи»".²¹

В політичній декларації УПА "За що бореться Українська Повстанська Армія" з серпня 1943 р., говориться: "Українська Повстанська Армія бореться за Українську Самостійну Соборну Державу і за те, щоб кожна нація жила своїм вільним життям... Ми проти російського комуно-більшовизму і проти німецького націонал-соціалізму".²²

Врешті, в Платформі УГВР, схваленій на її Великому зборі в липні 1944 р., читаємо:

УГВР прагне до відбудови Української Самостійної Соборної Держави на всіх землях українського народу засобами революційної боротьби проти всіх ворогів державної самостійності україн-

18. Микола Лебедь, *Українська Повстанська Армія* (Видання Пресового бюро УГВР, 1946), стор. 17.

19. *ОУН в світлі постанов Великих Зборів...*, стор. 62-63.

20. Там таки, стор. 77.

21. Там таки, стор. 107.

22. *Літопис Української Повстанської Армії*, т. I (Торонто, 1976), стор. 126-127.

ського народу, зокрема проти більшовицьких і німецьких окупантів... [УГВР бореться] за забезпечення народно-демократичного способу визначення політичного устрою в українській державі.²³

Чітке визначення політичних позицій організованого українського підпільного та повстанського руху було зумовлене насамперед конечністю опору політичним плянам і практичним діям Берліну та Москви, які, ведучи війну за панування над українським народом, зовсім заперечували йому в праві бути господарем своєї землі. Таким чином у час війни ОУН, УПА і УГВР говорили від імені народу, який ані з німецького, ані з більшовицького боку фронту не міг свобідно висловитися. Чітка політична програма була потрібна також для того, щоб показати народним масам іншу перспективу ніж та, яку насильно пропонували їм Москва та Берлін, і, таким чином, мобілізувати їх на боротьбу проти окупантів. Це перетворювало українське питання в окремих силовий фактор між двома імперіальними потугами.

При тому названі вище документи й уся підпільна література того часу були тільки однією з форм діяльності визвольного руху. Слідом за програмами йшла організована дія, себто боротьба підпілля та повстанців проти терору окупантів. Конкретними виявами цього були м. ін. акції визвольного підпілля ОУН і УПА проти насильного вивезення населення до Німеччини, проти грабунку хліба, допомога жертвам голоду, організація УПА медичної допомоги населенню, звільнювання в'язнів, а після повернення більшовиків дві великі акції, проведені під керівництвом УГВР, а саме протывиборча кампанія в 1946 і 1947 рр. та оборона Української Католицької Церкви і вірних загалом.

Політична програма та конкретні організовані дії ОУН, УПА і УГВР особливо відзначалися також тому, що їхній характер був соборницький: якщо йдеться про людські кадри, то, хоч цю організовану боротьбу було головним чином розпочато й ведено в західних областях України, її учасниками були українці з різних українських областей, отже, також центральних і східних. І тут особливо важливе те, що програма тих політичних формацій творилася в умовах контактів західноукраїнських націоналістів з представниками наддніпрянської України. В результаті спільних зусиль ця програма включала соціально-політичні настанови, які віддзеркалювали надбання визвольної боротьби українського народу передреволюційного, революційного та післяреволюційного періодів та досвіду підбільшовицької й німецької дійсности.

23. *Літопис Української Повстанської Армії*, том 8, кн. 1 (Торонто, 1980), стор. 36.

Тому в цих програмових статутах поруч боротьби за вихідну мету змагань народу — його державну незалежність — знайшлися визнані всім прогресивним людством громадянські свободи, що відразу було повним запереченням програм і дій чужих окупантських диктаторсько-тоталітарних режимів.

Одним із наймаркантніших показників цього був поворот самої ОУН під час німецької, а згодом і більшовицької окупації України від ідеологічної формації типу інтегрального націоналізму до принципів світоглядového та суспільно-політичного плюралізму, до демократії. Під цим оглядом ОУН воєнного і післявоєнного періоду — це вже нова формація з новим світоглядом і новою програмою, це одна, хай найсильніша, найдинамічніша політична формація в суспільстві, але не єдина сила з прагненням монопольної влади над народом.

Особливим виявом сили організованого українського визвольного руху в умовах німецької та більшовицької окупації у 1940-их рр. було й те, що він, зокрема УПА, на довший чи коротший час опановував частини української території й був для неї українською владою, незалежною від влади окупантів. І ця влада користувалася визнанням і підтримкою населення, без чого, зрештою, вона не могла б на терені існувати. Таким чином, інтереси народних мас і визвольного підпілля були тісно взаємопов'язані. Показником цього є противиборча акція, себто протидія підпілля та народу намаганням більшовиків утворити фальшиве враження, наче б населення західних областей примирилося з новою владою. Роман Шухевич (генерал Тарас Чупринка) у статті "До генези Української Головної Визвольної Ради" писав про це так у 1948 році:

На заклик УГВР не скоритися московсько-більшовицьким окупантам, так як раніше гітлерівським, український народ відповів завзятою героїчною боротьбою проти більшовицьких гнобителів і експлуататорів України. Український народ, керований УГВР, свою визвольну боротьбу веде далі й сьогодні, тобто впродовж чотирьох років і рішений її вести далі аж до переможного закінчення — до побудови Української Самостійної Соборної Держави... Особливо яскравою і могутньою маніфестацією єдності українського народу на рідних землях з УГВР є повний бойкот т. зв. виборів у Верховну Раду СРСР та бойкот таких же виборів у Верховну Раду УРСР та місцевих рад, що його на заклик УГВР, не зважаючи на найдікший терор окупанта провів український народ 10 лютого 1946 р. і 21 грудня 1947 р.²⁴

24. *Літопис Української Повстанської Армії*, т. 9, кн. 2 (Торонто, 1982), стор. 404-405.

Не менш важливе й те, що тими організованими українськими силами з часом заінтересувалися чужинці й мусіли їх визнавати як самостійний український силовий фактор. Таким чином, в 1943-1945-их рр. УПА нав'язала зв'язки з угорськими та румунськими військовими частинами, які перебували на українських землях як окупаційні війська і, звичайно, стосували засоби насильства до українців та мали сутички з нашими повстанцями та підпіллям. В міру того, як вони усвідомлювали катастрофічне становище німців на фронтах, вони не бачили для себе глузду довше бути знаряддям німецької колоніальної політики та продовжувати війну, зазнаючи очевидно втрат у сутичках з організованими українськими національними силами. В результаті після перших контактів і наступних розмов в самій Угорщині й Румунії з делегатами УПА та Ініціативного комітету для утворення УГВР, дійшло до домовлення обох сторін про неутралітет. А у висліді подібних розмов з польським протинімецьким підпіллям пощастило не тільки притупити вістря тодішнього трагічного взаємопоборювання українців і поляків, але й також підписати в лютому 1944 р. спільний протокол, в якому обидві сторони взаємно визнавали право на боротьбу обох народів за державну самостійність і потребу боротьби проти німецького та московсько-більшовицького імперіялізму. Зайво пояснювати, що такі домовлення зі згаданими нашими сусідами не були б можливі, якби не діяли організовані українські самостійницькі сили, і що без цього чужинці розглядали б нас тільки як об'єкт або причіп до імперіялістичної політики Москви чи Берліну.

Вкінці, ОУН та УГВР робили під час війни численні заходи для того, щоб довести до відома західного світу про факт існування незалежного українського фактора між Німеччиною і Росією. Це не було легко, поскільки Україна знаходилася тоді за подвійною залізною заслоною, яку поставили обидва окупанти. Все таки деяким делегатам визвольного підпілля пощастило своєчасно донести на Захід вістки про становище в Україні. А найбільше правди про неї згодом сказали живі свідки, себто, з одного боку, рейдові частини УПА, які в 1946-1948-их рр. діставалися зі зброєю в руках на Захід, і, з другого боку, післявоєнні українські в'язні в СРСР, які в тюрмах і концтаборах зустрілися з чужинцями, а ті, в свою чергу, принесли ці інформації до західних суспільств. Свідченням цього є також чимала дослідна література в чужих мовах, яка тепер існує на Заході.

Правда, інколи доводиться зустрічатися з поглядом, що ця боротьба та її досягнення обійшлися українському народові дорогою ціною та що, мовляв, варто подумати над тим, чи принесені жертви були виправдані.

Проблема жертв у визвольній боротьбі кожного поневоленого

народу належить до найболючіших і найскладніших. Так воно є й у нас. З огляду на складність цього питання, якому треба б присвятити окремий есей, тут доводиться обмежитися найважливішим. Поперше, відомо, що без боротьби поневолені народи волі не здобувають. Хто-хто, а ми, українці, з нашим геополітичним розташуванням, з нашими природними багатствами, з нашими захланними загарбати чужі землі сусідами й несусідами, без боротьби нічого не здобудемо. Подруге, без боротьби, точніше кажучи, в умовах, коли народ з фізичних чи психологічних причин не може піднятися на боротьбу чи принаймні самооборону, ми можемо тільки втратити, при чому в катастрофічних розмірах. Клясичний приклад — наш голодовий голокост. А були ж і інші колосальні знищення, коли народ не мав доволі сил, щоб оборонитися. Згадати хоча б спустошення після Полтави. Потрете, коли загалом висувати проблему доцільності жертв, тоді треба б питати про доцільність Крутів, Базару, Зимових Походів та ін. Алеж відомо, що зі всім трагізмом тих подій у них було багато величного, героїчного, що творить духову скарбницю поневоленого народу, з якої черпають надхнення наступні покоління. Це в неменшій мірі стосується до жертв українського народу, принесених у визвольній боротьбі під час Другої світової війни. Зрештою, не треба забувати, що людські втрати, яких зазнав український народ в організованих формаціях визвольного підпілля чи боротьби УПА, є наскрізь непропорційні до мільйонів синів і дочок українського народу, які згинули в Червоній армії, в Російській визвольній армії генерала А. Власова, в німецьких військових частинах, в німецьких таборах смерті, в більшовицьких тюрмах і концтаборах.

Останнім часом Микола Бараболяк на сторінках української преси, нав'язуючи до відомого судового процесу американського генерала В. Вестморленда, якому, як відомо, закидали, що він нерозважно не доцінив сили в'єтнамців і цим продовжив війну, якої американський уряд не бажав вести всіма засобами військової техніки, висунув проблему доцільності розмірів і тривання нашої підпільної та повстанської боротьби під час війни та після її закінчення. Згаданий автор питав, чому б, мовляв, і нам не провести дискусію, подібну до дискусії, що велася в Америці з приводу В'єтнамської війни. Теоретично таке питання абсолютно легітимне і тут не повинно бути штучних табу. Дискусію можна вести, проте відповідь на це питання мусить враховувати основні факти тієї дійсності, в якій боротьба проходила. Мабуть, немає нікого, хто перед лицем відомих фактів німецької політики в Україні ставив би під сумнів потребу самооборони українського народу. Ніхто також, мабуть, не сумнівається, що нам треба було намага-

тися виявити себе як незалежний український політичний фактор між двома імперіалістичними силами. Незаперечним є також те, що конечною була самооборона народу в умовах повернення більшовиків. Чи в таких розмірах і так довго, тобто шість років після закінчення Другої світової війни? Про останнє компетентно могли б говорити самі учасники, зокрема керівники цієї боротьби. Натомість, цей факт напевно відомий, на основі чого можна робити певні висновки, і варто тут звернути увагу на недвозначність мети, якої хотіла досягнути на Україні Москва, знову завойовуючи українські землі, зокрема західні області. Про мету цієї політики говорять такі факти, як масове обвинувачування або, принаймні, підозріння всіх, хто в силу воєнних умов залишився під німецькою окупацією, як підступне заманювання до СРСР вивезених до Німеччини робітників (т. зв. ОСТівців), суди над ними за згоду "зраду батьківщини", ув'язнювання в концтабори, цькування й знущання над діячами української культури під закидом т. зв. українського буржуазного націоналізму вже на початку другої половини 1940-их рр. і под.

А якщо йдеться про західні області, де була головна база організованого українського опору, то не слід забувати про те, що там, в очах Кремлю, кожний українець, який у передвоєнні роки належав до будь-якої української громадської організації, вважався ворогом, якого треба нищити. В таких умовах організовані формації боротьби чи самооборони народу могли радше послаблювати, ніж посилювати терор ворога. У зв'язку з цим слід також пригадати, що, не дивлячися на те, що в 1939-1941 рр. підпілля ОУН виявляло порівняно дуже малу активність, а легальні українські політичні партії не існували, — більшовики, відступаючи з українських земель, залишили у в'язницях на Україні тисячі злочинно вбитих українських патріотів. Зрештою, який організований український опір спричинив убивство біля десяти тисяч українських селян, робітників і інтелігенції у Вінниці у 1937-1938 роках? Тому, хоч організаторам визвольної боротьби народу треба підходити до неї, до її форм, виявів і розмірів, зокрема до взаємопов'язання між перспективними досягненнями і жертвами з почуттям великої відповідальності, правда про саму потребу боротьби та самооборони народу, про його намагання не бути предметом чужої політики, а самим розв'язувати свої проблеми, залишається незаперечною.

III

А як виглядали справи незалежної української визвольної політики з другого, більшовицького боку фронту? Які українські самостійницькі політичні сили там діяли?

На жаль, хоч від тих подій минуло більше, ніж чотири десятки років, є дуже мало джерельних даних про такі сили в центрі України. Зрештою, коли мати на увазі масове знищення української провідної верстви у 1930-их рр., важко розраховувати на якісь серйозніші організовані осередки українських самостійницьких дій в умовах воєнної катастрофи. В результаті цього на більшовицькому боці фронту український опір німецьким загарбникам проходив в рамках Червоної армії, де українці боролися й гинули в боротьбі з німецькими окупантами, але під чужим, ворожим українському народові режимом. Навіть формально тодішній уряд УРСР і КП України не очолювали й не скеровували військових зусиль на українському фронті. Україна була складовою частиною єдиного імперіального комплексу з центром у Москві, звідти йшли всі накази до українців на фронті та в заплілі, отже, Україна чи український народ не могли виявити перед стороннім світом своєї особовости у війні з німецькими загарбниками. Український народ воював тільки під всесоюзним керівництвом і жертвував при цьому своєю кров'ю.

Клясичним свідченням цього є офіційна радянська історіографія. Відомо, що в підручниках історії УРСР головне місце посідають рішення й директиви ЦК КПРС і уряду СРСР, і всі події на українських землях з'ясовано за цією напрямною. Окремої історії життя й розвитку українського народу там немає. Зокрема це чітко видно у книжках, присвячених війні. Так у сьомому томі *Історії Української РСР*, що вийшов у 1977 р. на 535 друківаних сторінках і присвячений "Великій вітчизняній війні", зайво було б шукати якоїсь української індивідуальности (в збірному понятті), все там замазане під одну всесоюзну амальгаму — російською за своїм духом. І все ж таки українці втратили в тій війні понад п'ять мільйонів чоловік, більшість з яких на фронті оборони рідної землі, при чому з лав українського народу вийшло тоді тисячі хоробрих вояків, немале число видатних полководців, але хоч в офіційній історіографії УРСР окремі факти про це й не зовсім замовчані, вони все таки вбгані у всерадянські рамки.

Важливіше, однак, є тут щось інше, а саме ставлення Москви до України, її території, природних ресурсів і народних мас в умовах війни. Відомо, що за наказом з Кремлю, Червона армія під час свого відступу, а ще більше органи цивільної влади стосували тактику спаленої землі під приводом того, щоб залишати ворогові тільки попелище, байдуже про долю цивільного населення. На цьому, однак, лихоліття населення не кінчилося. Воно залишалося під терором німецьких окупантів, а "Ставка Верховного Командування" в Москві робила зі свого боку все, щоб цей німецький терор і нещастя населення ще побільшити. Так уже 7 липня

1941 р. в рамках цієї політики Москви Президія Верховної Ради УРСР, Рада народних комісарів УРСР і ЦК КП України проголосили звернення до українського народу, в якому м. ін. закликається: "На зайнятій ворогом території створюйте кінні і піші партизанські загони, диверсійні групи для боротьби з частинами ворожої армії, висаджуйте в повітря в тилу ворога мости, дороги, знищуйте телеграфічний і телефонний зв'язок, підпалюйте ліси і склади, громить обози противника".²⁵

Зайво пояснювати, що в час, коли могутня німецька воєнна машина всією своєю силою ринула на Україну, коли перед нею в паніці відступала Червона армія, а попереду всіх втікала партійна бюрократія, закликати населення України з безпечної московської "Ставки" до масових саботажів, було рівнозначне провокації, метою якої могло бути тільки ще більше винищення українського народу, й так виснаженого погромом 1930-их років. Зайво також додавати, що ніякий уряд, що керується інтересами свого народу, не може навіть у таких критичних ситуаціях, які створилися в перші тижні війни, закликати народ до самогубства. Але, очевидно, такого репрезентанта українських національних інтересів ні в уряді СРСР, ні УРСР не було.

Радянські історики часто підкреслюють, що на фронтах України боролися й гинули не тільки українці, але й росіяни та інші народи СРСР. Це безперечно правда, так само як українці гинули в обороні Ленінграду і Москви. Але якимсь чином голосний післявоєнний тост за перемогу над Гітлером, який Сталін підніс тільки за російський народ, звеличивши всі його дійсні й недійсні заслуги, став сигналом для посилення хвилі російського великодержавного шовінізму, яка розливається по Радянському Союзу до наших днів.

Правда, інколи під час війни можна було почути й інші голоси від деяких органів УРСР і особливо від українських діячів культури. І вони дуже вимовні. Поперше, в тих голосах відчувається страх за те, як поводитиме себе український народ в умовах німецької окупації, як зустрічатиме німців, і, з другого боку, як поставляться нові володарі до окупованої країни. Так тодішній секретар ЦК КП України Михайло Бурмистенко з неприхованою полегшею писав у *Правді* від серпня 1941 р. про перехоплені більшовиками німецькі інструкції про ставлення до населення, в яких м. ін. говориться, що місцеві органи української влади "є тільки пунктами зв'язку з німецькою військовою владою, накази якої вони проводять в життя" — виразний натяк на те, що ніякої

25. *Історія Української РСР*, т. 7. *Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941-1945)* (Київ, 1977), стор. 74.

самостійної української держави німці толерувати не будуть. Навпаки, офіціоз ЦК КП України *Комуніст* у своєму випуску від 8 серпня 1941 р. писав, що німці несуть українському народові "наругу над національною гідністю", а, промовляючи на всеслов'янському мітингу в Москві, що там відбувся 10-11 серпня 1941 р., Олександр Корнійчук говорив: "Ми знаємо, що перемога німецького фашизму — це загибель нашої вільної української держави, це загибель нашої національної культури, це ганебне рабство і загибель нашого народу".²⁶

Задоволення Москви колоніальною політикою німців виявилось особливо з нагоди відзначення в Москві 25-ліття утворення УРСР. У зверненні ЦК КПРС і уряду СРСР за підписами Сталіна та Молотова наголошується державна незалежність, яку згодом здобула Україна під радянським режимом, розвиток української національної культури та под.

Другою рисою тодішньої політики Москви стосовно до України був фальшивий заклик до українського патріотизму, а знаряддям у виконанні цього завдання стали, головним чином, тодішні діячі української культури, люди, здебільшого цьковані режимом у 1930-их роках, зрештою, також після війни за національні "ухили". Немає сумніву, що ті люди боліли долею українського народу під німецькою окупацією, що їхнє засуджування німецьких злочинів було щире, але тим не менш вони не могли вільно виступати як репрезентанти волі свого народу і, треба думати, були свідомі ролі, яку їм зі свого власного інтересу призначали московські вожді. Під тим оглядом Андрій Малишко надрукував в *Комуністі* від 7 серпня 1941 р. патріотичний вірш "Україно моя", а у цій же газеті від 15 серпня цитується в передовій такий вірш Миколи Бажана:

В нас клятва єдина і воля єдина,
Єдиний в нас клич і порив:
Ніколи, ніколи не буде Україна
Рабою німецьких катів!

1 квітня 1942 року з'явилось "Звернення української інтелігенції до українського народу", яке підписали серед інших академіки Олександр Богомолець, Олександр Палладін, Микола Гришко, Володимир Яворський, Трохим Лисенко, професори, артисти, письменники, а серед них Володимир Сосюра, Максим Рильський, Павло Тичина, Бажан, Юрій Яновський, Корнійчук. У "Зверненні" м. ін. читаємо: "До тебе, великий народе наш, що крізь віки в боях жорстоких і в чудесній праці зберіг свого національного генія ...

26. *К братьям угнетенным славянам* (Москва: ОГИЗ, 1941), стор. 41.

що передає з покоління в покоління негасимий священний вогонь волі”, а далі згадка про “безстрашного сина свого — князя Святослава” і под.²⁷

Що всі ці гарні патріотичні слова вустами діячів української культури Москва розглядала тільки як змушену кон'юнктуру поступку, видно, якщо порівняти, якою мовою говорили про ці справи під час війни й після того, як минула небезпека. Під час згадуваного вже відзначування 25-ліття УРСР тодішній голова уряду УРСР Леонід Корнієць з обуренням говорив про нищення німцями пам'яток української культури, про терор, вивози населення до Німеччини і в процесі цього вигукнув: “Можна тимчасово захопити землю, але поневолити волелюбний український народ ніколи нікому не вдасться”.²⁸ Про цю саму подію згадувана *Історія Української РСР* пише тільки як про привітання ЦК КПРС і уряду СРСР, в якому говориться, що “вірні сини й дочки українського народу доблесно б'ються у лавах Червоної Армії, самовіддано трудяться в радянському тилу, героїчно борються в партизанських загонах” та що “Україна була й буде Радянською”.²⁹ Авторам *Історії...* було незручно пригадувати, що український народ не хоче користися поневолювачам.

Правда, діячам української культури чи загалом українцям з відомими прізвищами призначено було ще одне завдання: лаяти тих, хто вів боротьбу за державну незалежність України. У згаданому вище “Зверненні української інтелігенції до українського народу” говориться також про “купку мерзотників-виродків, петлюрівських покручів”, про “жовтоблакітні продажні душі” (стор. 123). Зайво додавати, що такою мовою говорила радянська преса та інші публікації впродовж усієї війни. Зрештою, цей стиль не перевівся в них досі. У згаданому томі *Історії...* говориться: “Для придушення опору радянського народу гітлерівці виділили значні збройні сили, широко використовували українських буржуазних націоналістів, колишніх куркулів, карних злочинців та інших покидьків суспільства, що прибули на Україну в обозі фашистських військ” (стор. 77). Немає сумніву, що на службу німецьким окупантам в Україні, як і всяким займанцям, пішли численні покидьки суспільства, але, поперше, тих злочинців в основному німці вживали до придушування всяких виявів української громадської й політичної діяльності. Таким чином вони, поперше, були вартісним елементом у поборюванні українського протинімецького під-

27. *Под знаменем марксизма* (Москва) 1942, 2-3, стор. 122.

28. *Большевик* (Москва) 1942, 22-23, стор. 23, 25.

29. *Історія Української РСР*, т. 7, стор. 202.

пілля, а подруге, серед тих покидьків було чимало агентів КГБ, яких більшовики пляново залишали в запіллі ворога для поборювання українського опору та провокування й так тривалого німецького терору над населенням.

Повна правда про існування або неіснування якихось організованих українських самостійницьких сил, принаймні, про виступи на більшовицькому боці фронту залишається в більшовицьких архівах і стане доступною для дослідників щойно з кінцем цієї влади. Проте, деякі висновки про існування таких виявів українського національного духу можна робити на підставі пізніших атак московських комуністів на діяльність діячів української культури, зокрема у 1946 році в постановках ЦК КП України про згодані "ухили" у творах літератури, науки, освіти, особливо історії й навіть художньої самодіяльності. Ширше про цю нагінку світ дізнався більше, ніж десять років пізніше, під час погрому Хрущовим т. зв. антипартійної групи Маленкова, Молотова та Кагановича. Тоді дозволено українським письменникам заговорити про зроблені їм кривди і всю вину за це валити на Кагановича, який був першим секретарем ЦК КП України у 1947 році. Тоді, на спеціальних зборах "працівників літератури і мистецтва столиці України" Рильський нарікав, що "Каганович намагався звести необгрунтовані обвинувачення на ряд діячів української літератури, заподіявши багато шкоди справі ідейного зростання всієї української культури, соціалістичної змістом і національної формою" (*Радянська Україна*, 12 липня 1957 р.). А за інформаціями цієї самої газети на тих же зборах Малишко розповідав: "Каганович грубо поведив себе з українськими письменниками, погрожував багатьом з них, що посадить в тюрму. Він погрожував зокрема молодим письменникам Олесю Гончару, Леоніду Новиченку, Василю Козаченку та іншим, маючи на меті примусити їх виступати з заявами проти старших письменників і звинувачувати їх в націоналізмі". Такі атаки на діяльність діячів української культури за те, що вони робили під час війни, велися ще довгі роки, про що свідчить критика, під яку попав голосний вірш Сосюри "Любїть Україну" й навіть такий режимний драматург як Корнійчук.

Ясно, що в своїй творчості в роки війни українські письменники чи мистці або вчені не виявляли ніякого націоналізму — вони ж бо виконували тодішні доручення партії. Але немає сумніву, що, усвідомлюючи жахливі умови німецької окупації України і в неменшій мірі долю народу під владою московських більшовиків, вони якоюсь мірою давали вислів любові до свого народу й турботі за

його долю. А це вже було гріхом, дарма що у той самий час творчість російських письменників чи мистців мала наскрізь не так патріотичний, як ультрашовіністичний характер — і в цьому вони мали повну підтримку влади.

Про існування здорового українського первня й про динамізм українських народних мас можна судити також частинно за аналогією з тим, що мало місце в умовах німецької окупації України. Попри жорстокість окупантів там, відразу після втечі більшовиків, стихійно та організовано виростили низові клітини громадського життя, поставали самодопомогові, освітні, культурні, наукові установи, налагоджувано господарський сектор, творилися пресові органи й навіть видавництва, відроджувалося релігійне життя. І все це діялося в умовах постійних репресій німців, масових розстрілів людей, превентивного терору, а також провокацій залишеної більшовицької агентури. Ці явища важливі не тільки для оцінки минулого, але також під оглядом майбутнього розвитку.

Водночас організоване українське національно-визвольне підпілля ОУН, повстанська боротьба УПА, утворення УГВР як керівного національно-політичного центру, боротьба не тільки під час німецької окупації, але також майже сім років після повернення більшовиків, боротьба з виразною метою самостійності України, забезпечила існування на Україні впродовж майже всіх 1940-их і аж до початку 1950-их рр. існування самостійницького українського політичного фактора між двома імперіялістичними потугами, що перебували в стані війни між собою, зокрема проти Москви у післявоєнні роки.

КРИТИЧНИЙ МОМЕНТ — ЦЕ ЗАВЖДИ ВИПРОБУВАННЯ

Ізраїль Клейнер

Мабуть, ще ніколи від часів убивства Петлюри Шварцбартом українська преса не писала так багато про українсько-єврейські стосунки та, взагалі, про євреїв, як тепер. З матеріалів української преси, з приватних розмов з українцями та з деяких публічних виступів виникає враження, що в українській громаді з'являється ще не досить усвідомлене і чітко не сформульоване відчуття того, що справа українсько-єврейських стосунків вимагає якогось рішення, якоїсь, з одного боку, внутрішньої переоцінки в головах і душах, а з іншого — певної спільної реакції, спільної громадської дії. Справа Івана Дем'янюка та інших українців, яких звинувачують в участі в нацистських злочинах, розворушила пристрасті й викликала масову, але невпорядковану й занадто стихійну, як здається, реакцію.

Якщо передивитися українську пресу останніх місяців, то наочно видно стихійність і якусь збентеженість цієї реакції. Кількість матеріалів на єврейську тему, що їх друкують українські газети, величезна: я бачив газету, де в одному числі на чотирьох чи шістьох сторінках було аж п'ять матеріалів, що так чи так заторкали цю тему. Деякі інші часописи також друкують такі матеріали частіше, ніж цього вимагають обставини. Але кількість, на жаль, не завжди перетворюється на якість. Ці "єврейські" матеріали української преси часто не додають нічого нового, нічого не вирішують і навіть не інформують. Найчастіше — це просто вислів гіркоти й збентеження, а часом ще й з додатком неприязні до єврейського народу. Крім того, ці матеріали свідчать ще й про той невтішний факт, що серед значної кількості українців у вільному світі існує абсолютно недостатнє, а часто й перекручене, або й фантастичне уявлення про єврейський народ, його вдачу, історію та традиції. Це незнання, як і кожне інше, є, на мою думку, дуже некорисним з погляду інтересів української національної політики. Цим самим я жадним чином не збираюся твердити, що з єврейського боку в цьому існує краща ситуація; в єврейському суспільстві існують так само викривлені уявлення про українців. Одначе, в цій статті, призначеній для українського читача, я говорю про українські проблеми.

Серед "авторитетних" думок про євреїв, що їх висловлюють

деякі українські газети, чимало цілком абсурдних. Пригадую в зв'язку з цим випадок, що стався три роки тому. Один українець, якого редактор газети схарактеризував у розмові зі мною як великого фахівця з єврейських справ, опублікував у цій газеті серію статей, в яких доводив, що психологія українців та євреїв настільки несумісна, що не може бути й мови про якийсь діалог або порозуміння. Серед тверджень цього "фахівця" було й таке: євреї в Ізраїлі перебувають під владою "цадиків". Це твердження має таку саму вартість, як би хто сказав, що сучасні українці перебувають під владою полковників Війська Запорізького. Проте, це гумористичне твердження (що його автор статті висловив, проте, у цілком поважному тоні) було найневиннішим серед багатьох інших ворожих єврейству і просто наклепницьких тверджень. Недарма серія статей цього автора викликала гостру критику з боку Леоніда Плюща. На жаль, український загал, як здається, не дуже прислухається до голосу таких шляхетних людей, як Плющ. А шкода...

Це лише один приклад, яких можна було б навести багато більше. Свого часу Соломон Гольдельман у листі до президента Української Народньої Республіки в екзилі Андрія Лівницького писав, що він з острахом відкриває щодня українські газети, бо наштотується щораз на нові безглузді й шкідливі для репутації українства антиєврейські вислови. Сподіваюся, ніхто не звинуватить Гольдельмана в упередженні супроти українців або в неповазі до українського народу чи української національної справи. Особисто в мене нема жадного сумніву, що він писав це з наміром допомогти українській справі.

Нині, в зв'язку зі справою Дем'янюка та іншими подібними звинуваченнями проти деяких українців, різко почастішали українські громадські виступи на тему українсько-єврейських стосунків, і так само почастішали екстремістські виступи з антиєврейською спрямованістю.

Звичайно, можна зрозуміти почуття українців у вільному світі, на яких раптом впала злива звинувачень, значна частина яких походить з єврейських джерел (наприклад, від відомого Симона Візенталя). Але ці джерела, включно з Візенталем, жадним чином не репрезентують єврейського народу, і більшість цього народу дуже мало чула або й зовсім не чула про цю антиукраїнську кампанію, яка зараз відбувається. Першоджерело цієї кампанії — цілком інше, не лише не пов'язане з єврейським народом, а навпаки, смертельно вороже йому, так само, як і українському народові. Відчуваючи цілком зрозумілу гіркоту з приводу нинішньої антиукраїнської кампанії, свідомі українці мали б розуміти першоджерело та мету цієї кампанії. Справжні її організатори

мають на меті викликати в українській та єврейській пресі та в інших громадських виступах зливу взаємних звинувачень, нападів та образ одного народу проти другого. І коли українська преса справді почала досить часто друкувати такі напади, то вона фактично (очевидно, здебільшого не усвідомлюючи того, кому це найвигідніше) виконує задум ворожих сил. На жаль, те, що задум цих сил так легко здійснився, можна потрактувати як ознаку політичної незрілості певної частини української вільної преси. Адже вміння бачити політичний підтекст кожної справи, стати вище від вузької місцевої позиції на рівень загальнонаціональних завдань, як також і вміння зрозуміти долю, потреби, позицію та ментальність інших народів, належить до якостей, які мусіли б мати і політична журналістика, і преса взагалі.

Звичайно, це стосується не лише до української преси: єврейська преса в Ізраїлі та в діяспорі часто грішить аналогічним недоліком — нерозумінням усього того, що пов'язане з українською справою. Товариство єврейсько-українських зв'язків в Ізраїлі саме тепер, в зв'язку з нинішніми подіями, мало б вдатися до низки заходів з метою змінити настанову єврейської громадськості.

Але існує й велика різниця між єврейською та українською пресою, і ця різниця варта уваги. Коли українська преса сприйняла нинішню кампанію звинувачень на адресу українців, я сказав би, болюче й перечулено, єврейська преса приділяє цьому досить мало уваги. Коли одна українська газета подала заголовок "Чого євреї вчепилися українців?", це віддзеркалювало український погляд, який, на жаль, не відповідає дійсності. Чому "на жаль"? Бо якби єврейська громадськість справді зацікавилася, нарешті, українською справою (або "вчепилася українців", якщо вживати мову деяких українських газет), то це створило б умови для діалогу, під час якого українці могли б пояснити свої національні проблеми й вимоги і скинути з себе тягар своїх історичних непорозумінь, який непотрібно дискредитує український народ й тягне на дно всю українську справу. На жаль, цього не вдалося досягти. Єврейська громадськість у світі дбає про цілком інші речі (мабуть, кожному ясно, що єврейському народові та державі Ізраїль не бракує проблем) і, здебільшого, не має ані найменшого уявлення про все те заворушення, яке зчинилося в українській емігрантській пресі.

Взагалі, українська проблема в думках величезної більшості євреїв в світі займає дуже незначне місце. В уяві переважного числа євреїв (я кажу лише про політично освіченіших, бо менш освічені, а особливо ті, що походять з країн Азії та Африки, часто взагалі не знають, що таке Україна і де вона розташована) Україна

є порівняно незначною частиною Радянського Союзу. Щоправда, на Україні живе мало не мільйон євреїв (за офіційною радянською статистикою — 640 тис., але насправді напевно більше), але їхню долю вирішують не в Києві, а в Москві, тому й звертатися слід до Москви й будувати взаємини з Кремлем. Такою, хоч як це прикро, є логіка єврейських — і численних неєврейських — діячів у світі, і більшість народу з ними цілком згідна.

Українська громадськість, як виглядає, це не цілком усвідомлює. З матеріалів українських газет може створитися враження, ніби українцям здається, що їхні виступи викличуть великий резонанс з єврейського боку. На жаль, так воно не є. Проте, читаючи деякі нестримно емоційні та екстремістські статті в українській пресі, виникає думка, що це дуже добре, що євреї та інші народи Заходу не читають української преси, бо, якби читали, це завдало б страшного удару репутації щонайменше української преси, як не взагалі всього народу. Адже не всі знають, що в українському народі є й численні позитивні й помірковані сили. Та річ у тому, що серйозні й позитивні люди, як це звичайно буває серед усіх народів, діють тихо й стримано, а голосно діють політично недозрілі меншості, яким здається, що вони "всі розуми поїли".

Отже, слід подивитися на всю справу тверезими очима, відкинути упередження й фантазування й поставити речі на свої місця.

Поперше, нинішня практика заголосного дискутування в українській пресі єврейського питання не служить інтересам української справи, а лише висловлює емоції — часто негативні й нестримні. Не хочу узагальнювати: я не маю на увазі всю без винятку українську пресу, бо на сторінках українських газет зустрічаємо й інші виступи — тверезі й помірковані, але вони не переважають останніми місяцями, коли розпалено пристрасті.

Подруге, хоч би якою неприємною не була нинішня справа Дем'янюка, українці могли б використати її для поліпшення, а не для погіршення своїх позицій та репутації в світі. Я не знаю, чи винний в чомусь Дем'янюк, та й справа, врешті, не в ньому. Але в кожному разі та галаслива болючість, з якою українці у вільному світі сприйняли цю справу, шкодить репутації українського народу, як кожна нестримна й невідповідна реакція, скерована емоціями. Я лише повторю загальновідому істину, якщо скажу, що за будь-яких обставин громадська реакція має бути сповнена гідності, стриманості й реалізму. Здається, реакції української преси на нинішню ситуацію найбільше бракує реалізму, тобто тверезої оцінки становища, розуміння небезпек, які в ньому криються, та вигод, які можна одержати за правильної, дипломатичної та відповідної поведінки.

Отже, через що все це голосне заворушення?

Вже багато років тому серед євреїв та українців знайшлися люди, які почали говорити про потребу порозуміння між їхніми народами. Тут слід відзначити Богдана Кордюка, який просто з героїчною наполегливістю, долаючи важкі перешкоди і йдучи спочатку самотньо проти загальної течії, розпочав цю справу ще якихось, мабуть, тридцять років тому. З єврейського боку варто відзначити Йосифа Ліхтена, який так само наполегливо пропагував цю ідею, зустрічаючи нехоть і нерозуміння з єврейського боку. Здається, їх обох надихав приклад Гольдельмана та Арнольда Марголіна — ветеранів єврейсько-української співпраці, які до смерти залишилися вірні своїм ідеалам. Десь дванадцять-тринадцять років тому автор цих рядків почав перші спроби ширити ідею української незалежності і єврейсько-українського порозуміння серед нових емігрантів з України, що призвело, врешті, до створення однієї за одною кількох організацій єврейсько-української співпраці чи зв'язків, найновіша з яких існує досі в Ізраїлі. Ідея примирення й порозуміння між двома народами здається самозрозумілою в сучасному світі, де демократичний Захід намагається налагодити співпрацю всіх демократичних та антитоталітарних сил. А особливо, коли врахуємо, що ці два народи мають спільного ворога і не мають об'єктивних причин для ворожнечі, крім сумного минулого та взаємних і взаємно шкідливих упереджень. Саме це розуміли ті люди, які перші закликали до порозуміння.

Цей заклик і діяльність у напрямі встановлення й поширення контактів між обома народами дуже не сподобалися тим, які в Москві плянують радянську політику. Антисемітизм і розпалювання українсько-єврейської ворожнечі є могутнім важелем у руках кремлівських володарів у їхній боротьбі за світове панування. Ізраїль є головною перешкодою до захоплення першорядно важливих стратегічних позицій на Близькому та Середньому Сході, а розпалювання антисемітизму в некомуністичному світі сприяє посиленню внутрішніх незгод у ньому і підваженню морально-етичних засад, що, врешті, перебуває в річищі загальної радянської стратегії дестабілізування Заходу. Цим можна пояснити, чому Москва розгорнула шалену антиізраїльську та антисемітську пропаганду.

Українська проблема так само глибоко сидить Москві в печінці, бо є найнебезпечнішою внутрішньою проблемою радянської імперії. Усамостійнення України було б, без жадного сумніву, остаточним ударом по могутності російського імперіалізму. В системі глобальної політики Москви внутрішня й зовнішня політика неподільна, і нацькування українського та єврейського

народів, Ізраїлю та української закордонної громадськості один на одного — важлива частина радянської стратегії.

На жаль, ці радянські зусилля занадто часто були успішні. І події під час українських Визвольних Змагань, і вбивство Петлюри, і події під час Другої світової війни — все це дуже спритно й вміло використали (або й організували) радянщики для розпалювання старої українсько-єврейської ворожнечі.

Але протягом сорока років після війни не було якоїсь особливої нагоди, яку можна було б використати для нового загострення українсько-єврейських взаємин, а події часів війни та попередньої історії поступово забувають, попри шалені радянські намагання підсвіжувати пам'ять про війну, нацистські звірства та радянську "визвольну місію". Тим часом зусилля для поліпшення українсько-єврейських стосунків набрали на початку 1980-их років такого розмаху, який здався Москві потенційно небезпечним. Тому, поряд з посиленням ворожої пропаганди та розкладницької діяльності в середині як української, так і єврейської громад у віальному світі, Москва вдалася до акції, яка, подібно до вбивства Петлюри, має роз'ятрити старі рани й знову до межі напружити взаємини між двома народами. З цією метою витягли з архіву або зфабрикували документи на Дем'янюка та інших українців, сподіваючися, що американське правосуддя, а також численні українці та євреї в світі потраплять на цей гачок. Як виглядає, в Москві добре все розрахували, бо, як бачимо, численні особи, органи преси, установи та цілі політичні середовища опинилися на цьому гачку.

Досить повчальним зразком дій тих, які перебувають "на гачку", були деякі події під час науково-історичної конференції "Україна в Другій світовій війні", яка відбулася в червні 1985 р. в університеті штату Ілліной, в Урбані. Слід зазначити, що загалом конференція проходила на високому рівні, але знайшлася людина, яка додала ложку дьогтю до барила меду. Найприкрішим було те, що цією людиною був якийсь місцевий політичний чи громадський діяч з Канади, який, мабуть, має певну кількість прихильників та однодумців. Цей пан, як мені сказали, під час війни був в'язнем нацистського концтабору. Мені чомусь здавалося, що перебування в нацистському концтаборі має вилікувати від деяких упереджень та фантазій, так само, як перебування в радянському концтаборі звичайно виліковує від деяких радянських ілюзій. Проте, хоч як це не дивно, іноді й концтабір не допомагає.

Бувши, як здається, людиною, досить далекою від науки, цей пан після кожного наукового виступу виступав зі своїми заувагами й запитаннями, при тому часто звертався до єврейської проблеми в досить несмачному тоні, хоч більшість наукових

дповідей не заторкали цієї проблеми. Врешті, цей пан сам одержав слово на одній з сесій конференції. Без прямого зв'язку з темою конференції, але в зв'язку зі справою Дем'янюка він висловив кілька образливих зауваг на адресу єврейського народу, вживши навіть виразу "єврейська безличність". Хоч деякі присутні українці прилюдно запротестували проти такої поведінки, загалом, цей виступ, як і попередні втручання цього пана, зробили дуже неприємне враження на багатьох присутніх, а особливо на неукраїнських учасників конференції, які приїхали з Німеччини, Австрії та Швеції.

Можливо, ця вихватка є лише нетиповим винятком, але створити в іноземців погане враження про українців та організовувати ними наукові чи будь-які інші форуми — одне з завдань Москви, і цього разу мети досягнуто (хоч я вірю, що цей пан з Канади — щирий український патріот і діяв з переконання, що служить українській справі. Проте, як відомо, "дорогу до пекла вибуковано добрими намірами").

Що ж слід робити? Боюся, що, з мого боку, було б недоречним давати поради, тим більше, що поради й не допоможуть, доки нема організованої громадської акції. Я бачу в українській громаді у вільному світі численні й потенційно могутні позитивні сили й кола, які правильно розуміють становище, перебувають на сучасних гуманістичних позиціях і здатні дати українській емігрантській політиці поштовх у реалістичному напрямі. Нинішня ситуація в зв'язку зі справою Дем'янюка — а, власне, навіть не з цією окремою справою, а з усією кампанією Москви з метою знову напружити українсько-єврейські взаємини і ще раз очорнити ім'я українського народу — дає українським позитивним силам чудову нагоду довести політичну й національну зрілість української вільної громадськості. Покищо, як здається, позитивні громадсько-політичні українські сили не спромоглися перетворити свої ідеї на добре організовану спільну політичну акцію, а радше з розгубленням спостерігають несприятливий розвиток подій. А що розвиток справді несприятливий, то справа Дем'янюка покаже це якнайпереконливіше.

Незалежно від перебігу справи Дем'янюка, незалежно від того, чи він у чомусь винний, цей випадок має залишитися лише окремим випадком, з якого не можна виводити жадних узагальнень, спрямованих проти всього народу. Якщо він винний, хай буде законно покараний (хоч я відкинув би з принципових міркувань будь-який звинувачувальний документ, який походить з СРСР, — і тому, що радянщики систематично фальшують документи, і тому, що метою їхніх дій є не підтримування законності, а отруювання міжнародної атмосфери, і тому, що режим,

винний у найстрашніших злочинах, не має морального права будь-кого звинувачувати). Якщо він невинний, слід наполягати на його виправданні. Але хоч би яким був вирок — справедливим чи помилковим (бо жадний суд не забезпечений від помилок) — це мусить залишитися окремою судовою справою, а не приводом для нестримного розбурхування пристрастей, взаємних звинувачень, міжнаціональної ворожнечі, а тим більше расистських виступів. І навіть якщо в єврейській чи будь-якій іншій пресі лунатимуть непомірквані чи образливі заяви, слід пам'ятати, що врешті виграє той, хто триматиметься гідної, гуманної, демократичної та стриманої позиції, а всі інші програють.

Уміння не потрапляти на гачок провокації, не ставати жертвою або навіть знаряддям провокації вимагає досить високого рівня громадянської свідомості, людяності й власної гідності. Якщо українська громада у вільному світі виявить такий рівень, вона відкриє дорогу до ширшого успіху української справи.

І якщо нині спостерігаємо певний критичний момент як в єврейсько-українських взаєминах, так і взагалі в українському громадсько-політичному житті на Заході, то слід пам'ятати, що кожний критичний момент — це випробування, з якого можна вийти і з поразкою, і з перемогою. Тож слід шукати шляхів до перемоги. Є в українському суспільстві сили, які це розуміють. Пошлюся на один з позитивних прикладів виступу української преси. І. Хамуляк писав в українській газеті *Наш голос*, що ніхто, крім агентів КГБ, не має користі з українсько-єврейської ворожнечі. Порозуміння між обома народами може стати реальністю, — писав далі він, — якщо цього хотіти. "Передумовою того буде притишувати крикливі голоси різних екстремистів, — читаємо в статті Хамуляка, — і то по обох боках, бо вони тут не помагають нічого".

ДО ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКИХ ВЗАЄМИН

Михайло Френкін

В *Енциклопедії українознавства* подано досить вдалу характеристику українсько-єврейських взаємин у 19-20 сторіччях. Читаємо там такі рядки: "Український рух в 19-20 віках не викликав особливого зацікавлення у жидів. [...] Закордонне жидівство виявляло ще менше симпатії до української незалежності. [...] Українська сторона, за винятком деяких діячів у 1920-их роках, так само мало виявляла ініціативи щодо покращення жидівсько-українських взаємин" (Словникова частина, том 2, стор. 679).

Після Другої світової війни в світі сталися принципові політичні та суспільно-економічні зміни, які заторкнули всі народи світу, а український та єврейський народи належать до тих народів, долі яких особливо заторкнені подіями війни та післявоєнного розвитку. Політична карта світу докорінно змінилася, зловісною тінню нависає над життям світу радянський тоталітаризм, найглибші за останні два тисячоліття рани завдано єврейському народові, а серед недержавних народів найбільших демографічних втрат зазнав український народ. Створення держави Ізраїль утворило принципово нову ситуацію у взаєминах єврейського народу з іншими народами та країнами. Єврейський народ одержав новий політичний статус, і це стосується не лише до тієї частини цього народу, яка живе в Ізраїлі, але певною мірою також і до тих його частин, які досі перебувають в діаспорі серед інших народів світу. Тоді коли єврейському народові вдалося домогтися національної незалежності на території своєї новоствореної держави, численні інші народи, насамперед, у Східній та Центральній Європі, були позбавлені національної незалежності. Історичні лекції останніх десятиріч у тому вигляді, в якому вони були проаналізовані і засвоєні світовою політикою та історичною наукою, жадним чином не можна визнати достатніми, відповідними сучасним нагальним вимогам життя та міжнародного політичного розвитку в напрямі інтересів вільного світу.

Вільне людство, для того, щоб і далі залишатися вільним, мусить прискорити й поширити поглиблене вивчення як московського, так і гітлерівського звірачого фізичного і політичного

геноциду народів — заради вироблення певної політичної свідомості й готовості йти на жертви в ім'я боротьби проти тоталітарної нелюдськості. Це однаково стосується також і до єврейського та українського народів і їхніх провідних політичних кіл, які в багатьох випадках виявляють політичну короткозорість і невміння відмовитися від застарілих мітів та упереджень, чим завдають шкоди передусім своїм таки народам.¹ Метою цієї статті є спроба короткого огляду лише найочевидніших "викривлень" у свідомості й діяльності деяких кіл в Ізраїлі та серед української громадськості за кордоном. Жадним чином не претендуючи на вичерпність або непомильність, автор бажає поставити деякі питання українській громадськості з метою викликати конечну, з його погляду, дискусію.

Сталінські злочини знищили не лише величезну верству так званого "куркульства" (на Україні це набуло масштабів справжнього народовбивства), а й послідовно знищували національно свідому інтелігенцію народів СРСР. І якщо в Росії нищили лише ту частину інтелігенції, яка особливо неприхильно ставилася до радянської влади, то в неросійських частинах імперії нищили й ту частину інтелігенції, яка була цілковито віддана радянській владі, але зберігала *національну свідомість*. У нашій пам'яті ще свіжі спогади, наприклад, про розстріл єврейських діячів культури в серпні 1952 р., так звану "справу (єврейських) лікарів-отруйників", так само, як і менш відому на Заході страту українських інтелектуалів у грудні 1934 р. (Олека Влизько, Григорій Косинка, Кость Вуревій та інші) та винищування української інтелігенції в післявоєнні роки.

На жаль, Ізраїльський меморіальний інститут пам'яті жертв катастрофи європейського єврейства "Яд Вашем", фактично керований урядом, з упертістю, гідною кращого застосування, замовчує всі факти, пов'язані з радянськими злочинами проти єврейського та інших народів. Тель-авівський російськомовний журнал *Круг* зазначив у зв'язку з цим, що Яд Вашем "наче вогню боїться політики, тобто правди", водночас жваво гендлю-

1. У статті автор має намір висловити, між іншим, деякі критичні зауваги до поглядів та діяльності певних українських закордонних кіл або діячів. Бувши завжди принциповим прихильником українського національно-визвольного руху та української незалежності (що, до речі, висловлено в його наукових працях), автор сподівається, що ці критичні зауваги буде сприйнято у кожному разі як вислів приязної і прихильної до українського народу думки.

ючи пам'яттю загиблих. Автор статті, надрукованої в цьому журналі, його головний редактор Георг Мордель засуджує прорадянську політику керівників Яд Вашем і запитує в них: "Якщо не всі комуністи винні в злочинах ГПУ-КГБ, то чому ви вимагаєте посадити на лаву підсудних усіх нацистів?"²

Співробітник Яд Вашем Ш. Спектор у статті "Чи потрібний Комітет єврейсько-української співпраці?" намагався будь-що довести, що такий комітет не потрібний і навіть шкідливий і що підтримувати українські організації, які провадять боротьбу проти Кремлю, "не наша це справа". Фактично Спектор діє на користь радянських тоталітаристів, пропагуючи ізоляцію національно-визвольних рухів різних народів один від одного і намагаючися розсварити між собою різні народи, що страждають від комунізму. Спектор та кола, що їхні погляди він висловлює, сприяють ізоляціоністським та прорадянським тенденціям в ізраїльській політиці, що є вигідним лише Москві. Така політика вкрай шкідлива як для євреїв в СРСР, так і для єврейських позицій на міжнародній арені. Чи свідомі Спектор та його однодумці того, в чиїх інтересах вони діють?³

Ізраїльські керівні політичні кола провадять політику ізоляції єврейського національного руху від національних рухів інших народів. Надсилаючи до різних країн та парламентів, до конгресу США, до керівників урядів різних країн делегації для одержання підтримки в боротьбі за звільнення євреїв СРСР, ізраїльські політичні кола жадним словом не згадують про долю радянських жертв інших національностей і ніколи не порушують питання принципової боротьби проти комунізму та тоталітаризму взагалі. Політика "моя хата з краю" ледве чи свідчить про широчінь політичного мислення ізраїльських політиків. Їх не переконує й той факт, що керівники СРСР аж ніяк не вважають, що "ізраїльська хата" є з краю і давно вже зробили боротьбу проти Ізраїлю та єврейського народу центром своїх політичних плянів та своєї пропаганди.

Не можна промовчати й далеких від наукової об'єктивності поглядів деяких ізраїльських науковців у національному питанні в СРСР. Так, Шмуель Етінгер розглядає справедливу національно-визвольну боротьбу народів колишньої царської Росії як "сепаратистські тенденції", які, мовляв, заважали прогресивній справі створення Російської Федеративної Республіки. Він засуджує "відокремлення від Росії українських сепаратистів", які, за його словами, "спрямували зброю" проти Росії. Лише "цілковитий

2. *Круг*, ч. 21 від 2 червня 1981 р., та ч. 304 від 13 квітня 1983 р.

3. Газета *Наша страна* (Тель-Авів), від 23 січня 1981 р.

провал українських сепаратистів, — пише Етінґер, — врятував євреїв від остаточного винищення і залишив їх у межах СРСР". Як бачимо, професор Єврейського університету в Єрусалимі Етінґер вважає, що з погляду інтересів єврейського народу була дуже корисною перемога більшовиків і створення СРСР!⁴

Насправді, як широковідомо, за часів Тимчасового уряду в Росії Українська Центральна Рада не виступала проти федерації з Росією. Лише після приходу до влади в Росії більшовиків та їхнього вторгнення на територію України Центральна Рада з цілковитою підставою заявила про розрив своїх зв'язків з Росією, яка під владою більшовиків фактично оголосила війну Україні. Ці факти Етінґер трактує як "спрямування зброї" Україною проти Росії! Ледве чи Етінґер справді настільки необізнаний з історією — ми тут радше стикаємося з навмисним фальшуванням історії заради тих чи тих політичних розрахунків.⁵

Особливу запопадливість до СРСР і старанність у пропагуванні радянських історичних фальшуваль, як також і в нестримному паплюженні українського національно-визвольного руху виявив автор виданої в Ізраїлі книжки *У вирішальній війні* Арон Абрамович. Ставши не без допомоги прорадянських кіл (і зокрема, Етінґера) "фахівцем" з історії Другої світової війни, Абрамович старанно переписує й поширює в Ізраїлі та на Заході радянські пропагандні вигадки.⁶

За радянським зразком Абрамович в опублікованих в Ізраїлі статтях називає українських борців проти сталінських та гітлерівських окупантів "бандерівськими бандами" та "погромниками".⁷ У зв'язку з роковинами розгрому гітлерівської Німеччини Абрамович у статті "Найбільше свято єврейського народу" висловлює "особливу подяку Радянському Союзові та Червоній армії" і водночас залишає осторонь боротьбу західних союзників та солдатів-євреїв у складі західних армій, підкреслюючи лише участь євреїв у Радянській армії.⁸

На жаль, в Ізраїлі можна почути й загальні обвинувачення цілих народів. Так, на симпозіумі в Хайфі, присвяченому 40-річчю

4. Ш. Етінґер, *Нарис історії єврейського народу* (Бібліотека "Алія", 1979), стор. 673; *Євреї в радянській Росії* (Бібліотека "Алія", 1975), стор. 141, 142.

5. Свій погляд на українські Визвольні Змагання автор висловив, зокрема, в книжці *Захоплення влади більшовиками та ролія тилових гарнізонів* (Єрусалим, 1982), стор. 115, 118, 120, 123, 339, 341 та ін.

6. Рецензію на книжку А. Абрамовича *У вирішальній війні* див. *Сучасність*, березень 1983 р.

7. *Наша страна*, 24 травня 1984.

8. Там таки, 4 травня 1984.

загибелі угорського єврейства, професор Б. Варо притягнув за це до відповідальності весь угорський народ. Це не відповідає історичній правді, бо навіть уряд адмірала І. Горті до його повалення тримався в єврейському питанні зовсім іншої, багато прихильнішої політики.

Як відомо, радянські "визволителі" під час Другої світової війни далі провадили свою загарбницьку політику, поневоливши численні народи Східної та Центральної Європи. "Визволителі перетворилися на загарбників", — констатував президент США Р. Рєген у промові, присвяченій 40-річчю висадження союзників у Нормандії. Ця військова операція зробила величезний вплив на дальшу долю численних країн Європи, врятувавши їх від комуністичного поневолення. Але значення військових зусиль західних союзників під час Другої світової війни незрівнянно більше, ніж лише звільнення народів Європи останнього року війни. Без американського постачання за ленд-лізом і без серії операцій союзних армій радянське військо, що його так звеличує Абрамович, було б розгромлене німцями. Лише після поразки війська Е. Роммеля в Єгипті, десантних операцій союзників у Північній Африці та величезної американської допомоги Червоній армії, радянські збройні сили змогли розпочати свій вирішальний наступ наприкінці 1942 року. Перед тим американці надали радянському війську 85 тис. вантажних авт, що різко підвищило її оперативність, величезну кількість взуття, обмундирування і головне — харчів, що дозволило Сталінові під час війни надолужувати все, на що було неспроможне радянське господарство. Без американської допомоги не могло б бути й мови про радянський наступ 1942 року. Радянські фальшувальники історії та їхні прислужники приховують від радянського населення, що СРСР одержав від американців 17 тис. літаків, 400 тис. авт, 12 тис. танків, 8 тис. зенітних гармат, 105 підводних човнів, 15 млн пар взуття, 4 млн 700 тис. тонн харчів і багато іншого.

Отже, "особлива вдячність" і "особливе захоплення" Абрамовича та деяких інших авторів, що друкуються в Ізраїлі, Радянським Союзом та його армією фактично служать інтересам радянської пропаганди і ворожі інтересам вільного світу. З погляду ж наукової безсторонності їхні твори важко кваліфікувати інакше, ніж свідомо фальсифікація історії. Те, що місцем діяльності цих осіб обрано саме Ізраїль, ледве чи випадкове. Очевидно, дехто намагається зобразити Ізраїль в очах західного світу як осередок антизахідної та прорадянської діяльності. Метою є посіяти на Заході недовір'я до Ізраїлю як до відданого й природного союзника вільного світу. З цього погляду досить символічним був випадок, що стався в Тель-Авіві: під час офіційного прийняття

радянської делегації (попри розрив Москвою дипломатичних взаємин з Ізраїлем, КГБ час від часу надсилає до Ізраїлю своїх спостережників під виглядом "культурних" чи "громадських" делегацій) Абрамович подарував всім її членам свою книжку, яку радянчики "прийняли з великою вдячністю".⁹

■

На жаль, у справі поліпшення українсько-єврейських взаємин — справі, яка з багатьох поглядів є важливою не лише для цих двох народів, але й для оборони інтересів вільного світу в боротьбі проти комуністичного рабства, — деякі українські кола за кордоном поводять себе, з нашого погляду, не багато краще, ніж про-радянські кола в Ізраїлі. Незалежно від того, чи діють вони свідомо, чи несвідомо, наслідки діяльності деяких осіб чи кіл з різних українських середовищ на Заході вже завдали й далі завдають шкоди порозумінню між українським та єврейським народами. І хоч від цього страждає, передусім, українська сторона (бо єврейські інтереси в світі, дякуючи існуванню міцної та обороноспроможної єврейської держави, можна оборонити нині набагато краще, ніж інтереси українського народу), єврейська сторона не може залишитися байдужою.

Майже постійно стикаєшся з фактами, коли з українського боку з'являються статті, виступи або книжки з фальшованою історією українсько-єврейських взаємин, наклепницьким трактуванням історії, релігії та національного характеру єврейського народу, його ролі в історії України тощо. Поруч з кумедними повідомленнями, які викривають лише цілковите невігластво їхніх авторів (наприклад, одна українська газета в Америці поважно повідомила, що Ізраїлем керують якісь "цадики"), трапляються й виступи, появі яких може радіти хібащо Москва. Залишається вкрай актуальним лист великого друга українського народу, колишнього члена уряду УНР Соломона Гольдельмана до голови Виконавчого Органу УНР Миколи Лівицького з травня 1964 р. У тому листі читаємо, між іншим:

... кожний жидівський читач, котрий стежить за сучасною українською публіцистикою у вільному світі, не може звільнитися від неприємного враження, що коли та преса починає трактувати українсько-жидівські взаємовідносини, то в переважаючій більшості статей відчувається "камінь за пазухою", нутряна ворожнеча авторів до жидів. При цьому кожний з тих авторів обов'язково пропагує "порозуміння", обвинувачує жидів у його відсутності, категорично

9. Там таки, 25 липня 1982.

заперечує існування якогобудь "українського антисемітизму" і бере у іронічні подвійні лапки самий термін "українські погроми". Запевняю Вас, М. А., що кожного разу, коли пошта приносить мені пачку українських часописів з Америки, я її відкриваю з неприємним передчуттям. Бо знаю з досвіду, що чекає мене розчарування і тяжкі сумніви у раціональності і доцільності затрачених мною, на протяжці сорока п'яти років, зусиль на обоюдне зближення наших народів.¹⁰

Можна скласти довгий список сучасних і давніх українських авторів, які під виглядом об'єктивності та історичної правди пропагували й нині пропагують звичайнісінький антисемітизм, завдаючи раз-у-раз тяжчих ударів репутації українського народу та української публіцистики. Парадоксальним є те, що, як виглядає, велика частина цих авторів не вважає себе антисемітами і щиро (чи, бодай, якоюсь мірою щиро) вважає, що в їхніх антисемітських писаннях міститься лише правда, з якою й самі євреї врешті погодяться. Наприклад, Каленик Лисюк надіслав свою антисемітську книжку Гольдельманові, додавши до неї запевнення в своїй найглибшій повазі та цілковитій згоді з позицією й думками цього великого єврейського та українського патріота! Сам Гольдельман не міг дійти до остаточного висновку, чи це слід трактувати як цинізм, чи як дурість автора антисемітської книжки.¹¹ З погляду кожного єврея і, напевно, багатьох неукраїнців достатньо культурного та етичного рівня це є феномен, який ледве чи можна зустріти серед інших народів: антисемітизм, пропагатори якого щиро вважають, що вони пропагують лише прихильне ставлення до єврейського народу або навіть крайнє юдофільство. І попри те, що серед українців за кордоном можна раз-у-раз зустріти людей, які справді позбавлені будь-якого натяку на антисемітизм, загальний настрій української публіцистики, хай і насажений постійними закликами до порозуміння з єврейським народом, і далі відштовхує будь-якого єврейського громадського чи політичного діяча від ближчих контактів з українськими колами. І коли українська преса з цілковитою підставою закидає діячам Товариства єврейсько-українських зв'язків в Ізраїлі, що вони всі походять з СРСР і не спромоглися притягти до свого товариства жадного єврейського діяча з Ізраїлю або з країн вільного світу, з такою самою підставою на це можна відповісти: не можна буде притягти доти, доки не припиняться антисемітські виступи в українській закордонній публіцистиці. Про це писав 1964 р. Гольдельман у цитованому вище листі до Лівицького, і це й далі зали-

10. Л. Биковський, *Соломон Ізраїлевич Гольдельман* (Денвер, 1976), стор. 199

11. Там таки, стор. 214.

шається актуальним. І якщо хтось вважає, що антисемітизм — то наша, єврейська проблема, хай позбудеться ілюзій: антисемітизм — то проблема антисемітів, яка позбавляє їх тверезого погляду на світ, штовхає на шлях іраціональної поведінки і, врешті, завдає непоправної шкоди їхній власній національній справі. На прикладі української історії це видно якнайяскравіше.

Не знаю, чи слід за нашої доби ще доводити хибність тих уявлень про єврейський народ і його ролю в історії, які досі трапляються в українській пресі. Такі уявлення спростовано наукою щонайменше сто років тому. Цілком безпідставним є бачити в євреях України лише шинкарів, корчмарів, орендарів, лихварів, примушених історичними умовами сприяти експлуатації народних мас польсько-українськими магнатами, і не помічати діяльності євреїв як у стародавній Русі, так і в Польщі, де вони були "необхідною складовою частиною народногосподарського організму", як це мусів визнати навіть український історик М. Тимофіїв, взагалі неприхильно наставлений до євреїв. Незаперечною з погляду неупередженої наукової думки є позитивна роль євреїв у створенні кінцевих для народного господарства торгівлі, кредиту, ремісництва. Наполеон Бонапарт влучно зазначив, що євреї всюди є тими дріжджами, на яких зростає добробут країни. Визначний німецький учений-економіст В. Зомбарт констатує: "Сучасна капіталістична культура, сучасна промисловість, торгівля, кредитно-грошова система, розвиток транспорту і навіть більше — сучасний тип європейської державної організації були б неможливі без єврейської активної участі й допомоги".¹² У західній науковій думці такі твердження давно стали загальноновизнаними, і лише українська публіцистика врочисто пасе задніх, повторюючи застарілі міти.¹³ Це відразу ставить все обговорення проблеми українсько-єврейських контактів на рівень, до якого не можуть знизитися поважні діячі з будь-якого боку, і це вже давно призвело до тієї ізоляції, в якій перебуває у вільному світі українська національно-політична думка.

Отже, односторонній, тенденційний підхід до складної проблеми єврейства (якою вона стала через поширення всіляких антиєврейських мітів), так само, як і антинаукове висвітлення українсь-

12. W. Sombart, *Die Juden und das Wirtschaftsleben* (Нью-Йорк: Collier Book, 1962).

13. Редакція вважає потрібним відмітити, що погляди Зомбарта на ролі євреїв у формуванні капіталістичного етосу, як також і сучасної суспільно-політичної організації, не є загальноновизнаними в західній науковій думці, на що вказує, зокрема, оцінка тих поглядів Максом Вебером. — Ред.

кої проблеми в Ізраїлі, вкрай ускладнює прогрес у взаємному зближенні позицій української та єврейської сторін. Мабуть, зайвим буде казати, що московська агентура щосили сприяє такому тенденційному підходові з обох боків. В багатьох осіб, які цікавляться проблемою українсько-єврейських взаємин, створилося стійке відчуття, що пальці Москви помітні в багатьох антиєврейських виступах української преси та антиукраїнських виступах єврейської публіцистики.

Про деякі прорадянські та антиукраїнські тенденції в Ізраїлі було вказано на початку статті. Можливо, варто дещо докладніше зупинитися й на деяких виступах з українського боку.

Українець А. Брик у своїй книзі про українсько-єврейські взаємини, що вийшла в Канаді 1961 р., спираючися на відому американську брошуру-фальшивку *Who Rules Russia*, яка вийшла 1920 р. в Нью-Йорку, намагається довести, що майже весь радянський державний апарат складається з євреїв. Чого варті ці набридлі вже всім у світі брехливі твердження, видно бодай з того, що Брик зараховує до євреїв О. Керенського, А. Луначарського, естонця Анвельта та багатьох інших неєвреїв. Вищезгадані історик Тимофіїв зараховує до євреїв, наприклад, есера Віктора Чернова. Такі "помилки" є типовими в українській публіцистиці. При тому євреями "помилково" називають лише тих діячів, діяльність яких, з українського погляду, є негативною і які неприхильно наставлені до української національної справи. Я ніколи не зустрічав протилежної помилки — щоб євреєм назвали такого діяча-неєврея, який є з українського погляду позитивним і прихильним українському народові. Отже, ці "помилки" цілком цілеспрямовані.

І нині знаходяться такі українські діячі, які свідомо чи несвідомо сприяють КГБ у розпалюванні застарілої і такої, що нині втратила будь-який політичний чи економічний сенс, ворожнечі між українцями та євреями. Найгірше, що серед таких людей бачимо й дисидента Валентина Мороза, який свого часу завоював велику пошану своєю мужньою боротьбою в СРСР. Очевидно, пошану треба не лише завоювати, а й втримати, і це так само важко. Морозові слід було б знати, що разом з подією великої історичної важливості — створенням єврейської держави — втратили сенс усі його юдофобські звинувачення. Тепер їхнє значення лише в тому, що вони допомагають КГБ компромітувати український національно-визвольний рух, посилаючися на антисемітські писання людини, яка свого часу була символом цього руху в СРСР. Слід було б Морозові та іншим українським публіцистам тверезо оцінити той факт, що євреї нині становлять на Україні невеличку меншість, яка постійно зменшується, а їхня

роля з будь-якого погляду настільки мала, що не може створити жадної проблеми навіть з погляду тих, які вважають євреїв нег'ативним суспільним елементом. На момент створення української держави (чого ми цілком щиро бажаємо) євреї становитимуть на Україні ще менший кількісний та політично-економічний чинник. Якщо ж буде можливий вільний виїзд євреїв з України до Ізраїлю, то їх на Україні взагалі майже не залишиться. Для чого ж Морозові ламати списи? Чи не варт звернути увагу на російську проблему на Україні? Адже росіяни становлять на Україні понад 20% населення, і цей відсоток щораз збільшується, а українські міста майже цілковито зрусифіковані. Чи не це є проблемою, від якої залежить, бути чи не бути українському народові? Чи не це має найбільше хвилювати Мороза? Але його, якщо йти за його писаннями, найбільш хвилює все таки єврейська проблема... Чому? То вже, мабуть, психологічна проблема самого Мороза.

Науково хибними є спекуляції Мороза про те, що єврейська "унікальна нація", позбавлена "почуття міри", бажала після 1917 р. перетворити московську імперію більшовиків на друге Хозарське царство і з цією метою захопила в свої руки всі керівні посади в державі, а особливо в НКВД. Здається, цілковитим браком почуття міри страждає людина, яка здатна щось таке собі уроїти.

Попри свій нещадний вирок єврейському народові, Мороз милостиво згоден на якусь форму діалогу з євреями, але твердить, "що союзу вершника з конем бути не може" і таке інше.¹⁴ Мороз може не турбуватися: жаден єврей, який поважає себе й свій народ, не розпочне з ним діалогу.

Доводиться шкодувати (і про це мали б шкодувати передусім самі українці: порівняно з тисячами томів антисемітської літератури, написаної досі, питання Мороза не додадуть нічого нового, але дискредитувати український національний рух вони можуть, і дуже сильно), що "морозівщина" просякає до писань деяких українських закордонних публіцистів. Приємним є те, що лунають голоси й тих українських публіцистів, які мають ясну голову і неупереджений погляд. Один із них схопив суть проблеми: "Співпраця українців з євреями необхідна не лише з гуманних міркувань — вона конечно впливає також з реально-політичних мотивів: ми маємо спільного ворога, яким є комуністичний СРСР".¹⁵

Зразком цілковитої втрати почуття реальности під впливом застарілих упереджень може бути стаття "До питання голоду на

14. *Анабазис* (Торонто), травень-грудень 1982.

15. Р. Трач, "Яка співпраця з жидами?", *Українське слово* (Париж), 16 липня 1984.

Україні”, опублікована в *Шляху перемоги*.¹⁶ Автор статті, що сховався під ініціалами М. Ц., твердить, що євреї, які нібито мали більшість в уряді СРСР, вирішили питання про “будівництво Сіону на Україні” і що жертвою єврейської змови стало українське селянство... Невже *Шлях перемоги*, друкуючи подібні речі, сподівається таким чином сприяти українській національній справі та поліпшити свою й свого середовища репутацію в світі? Єдине, чого можна досягти, публікуючи таке чорносотенне маячіння, — це остаточно дискредитувати українські національно-політичні кола за кордоном. Не варт повторювати, кому це вигідно і хто найбільше з цього радіє.

Вищезгадуваний Гольдельман писав: “Переконання, що кожний невірний народ є гідний визволення та власної держави, мусіло бути залізним висновком із сіоністичного світогляду кожного чесно та логічно мислячого і почуваючого жида. Ця засада керувала моєю поведінкою від першого моменту моєї зустрічі з українським національним рухом і на протязі усього часу цих взаємин...”.¹⁷

Саме це переконання є рушійною силою того невеликого порівняно середовища євреїв, які в Ізраїлі порушують питання про українсько-єврейські контакти. На цьому шляху нам доводиться протистояти не лише антиукраїнській позиції переважної частини ізраїльських політичних кіл, а й частині української преси на Заході, яка, здається, робить все для того, щоб зробити неможливим порозуміння між нашими народами. Але ми, попри все, віримо в здоровий глузд українського народу, а особливо в його молоді сили, які, зрівши у вільному світі і не зазнавши отруйного впливу російської імперської атмосфери, зможуть вивести взаємини між нашими народами на шлях політичної реальності, вільної від упереджень, мітів та іраціонального засліплення. І так само віримо — для чого й працюємо — що радянофільство і українофобія в Ізраїлі — тимчасові явища, які не завадять майбутньому нормальному розвитку взаємин з українською демократичною громадськістю.

16. *Шлях перемоги* (Лондон), 27 травня 1984.

17. Л. Биковський, стор. 180.

СЬОГОДНІШНІЙ СТАН НАУКОВО-ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ (IV)

Степан Процюк

Головні перепони на шляху дальшого розвитку науково-видавничої діяльності в УРСР

«Я пью за разоренный дом».

Анна Ахматова

«Power is what makes the difference in lives and communities. And the first thing you have to understand about power and how to get it is that you don't ask somebody how to get it»

Beverly Beyette

«You cannot keep looking in a rear-view mirror — unless you enjoy having a stiff neck».

George Burns

На підставі наведених у цій статті прикладів (їх все таки не можна назвати точною аналізою) ми ясно бачимо повністю під'яремний статус української науки в СРСР. Цей стан впливає дуже негативно на слабке й невиразне становище української науки на форумі світової науки. Спільні зусилля наукових установ в УРСР⁶⁹ та еміграційних організацій (УВАН, УВУ, Канадський інститут українських студій в Едмонтоні, УНІГУ⁷⁰) збільшили й підсилили участь наших учених та долю української проблематики у чужинецьких і

Продовження, див. *Сучасність* 1985, 10.

69. В попередніх частинах статті коротко згадано про те, що деякі вчені з УРСР містять час від часу свої праці в закордонних наукових журналах. Хоч разом з прізвищами таких авторів рідко пишуть, що вони походять з України, все таки навіть таке неповне та дивне пов'язання як Kiev, USSR, чи Kharkov, USSR, закріплює автора принаймні територіально за Україною (наприклад, V. N. Pavlenko, Kiev, USSR, як учасник III конференції з нестабільности плазми в Палезо [Palaiseau] у Франції наприкінці червня 1977 р. Павленко — науковий працівник Інституту фізики АН УРСР в Києві [проект ч. 144]).

70. В першу чергу йдеться про вплив таких періодичних видань як *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts & Sciences in the U.S., Mittei-*

міжнародних наукових проєктах та виданнях, але ці зусилля слід агресивно інтенсифікувати, щоб ця доля стала маркантною та вагомою. На нашому шляху стоять різні перешкоди, але головною перешкодою є зловмисна й підступна політика Москви, політика офіційних кіл в СРСР.

Згідно з центральною темою цієї праці ми підсумуємо тут теперішні заходи Москви, якими вона дискримінує й душить українські наукові установи та вчених-українців у СРСР, і зокрема в УРСР, не допускає до поширення наукових українських видань, різко обмежує будь-які контакти української науки з закордоном.

Найболючішим і найнебезпечнішим є різке обкраювання бюджету АН УРСР та бюджету інших українських науково-дослідних установ (за винятком установ всесоюзного, імперсько-державного сектора). Це обкраювання дало в результаті два особливо прикрі явища: дуже низькі накладі наукових книжок і періодичних видань в УРСР, а далі перехід багатьох видань в 1975-1983 рр. на дешевий, циклостильний друк. Ці явища заторкнули в першу чергу згадані нами, але, на жаль, недостатньо відомі на еміграції т. зв. міжвідомчі, тематичні республіканські збірники, навіть російськомовні.

Тиск згори здійснюється прямим наказом, але також кружним, крученим шляхом. Так, УРСР дістає крайньо недостатні приділи паперу, хоч водночас українські паперові фабрики експортують свою продукцію до РРФСР, в Прибалтику та Закавказзя. Уже приблизно від десяти років наголошують в пресі УРСР потребу побудувати новий, великий, поліграфічний комбінат для друкування видань АН УРСР; намічено вже навіть місцевість під Києвом (Нивки).⁷¹ Насправді здійснення цього проєкту було задержане в 1982-1983 рр. крутійствами центральних органів влади, комбінату до сьогодні не почали будувати.

Папір, який виділяється для українських видань, є поганої якості, це часто газетний папір, а тому надруковані на ньому міжвідомчі збірники та *Труди* республіканських конференцій, зокрема сектора фолклористики та української філології жовкнуть та розпадаються вже після 2-3 років. Можливо, що в бібліотеках із штучним регулюванням вологості та температури вони зберігаються довше, але таких бібліотек в Україні дуже небагато.

lungen der Arbeits- und Foerderungsgemeinschaft der Ukrainischen Wissenschaften e. V., Harvard Ukrainian Studies, Journal of Ukrainian Studies (KIUC), The Ukrainian Quarterly (УККА).

71. Див. наприклад, фото проєкту Будинку книжкових видавництв у *Вістях з України*, ч. 6 (599), від 5 лютого 1970 р. (стаття "Розмова з головним архітектором столиці України Б. Приймаком").

Не згадуємо вже про приватних збирачів книг, які через мешканеві труднощі змушені зберігати свої книжкові збірки у підвалах або в сирих, неопалюваних приміщеннях. Навіть крейдяний чи напівкрейдяний папір, на якому друкують мистецькі видання чи спеціальні "ювілейні" видання⁷² є поганою, другорядної якості, він теж жовкне та кришиться вже після кількох років впливу міської забрудненої атмосфери. Розкішні книги, друковані на Заході, мають куди кращий папір, зберігаються у непошкодженому вигляді протягом принаймні двох генерацій власників. Деякі ж книги, надруковані в 18-19 ст., продаються на аукціонах за дуже високі ціни якраз тому, що, не зважаючи на свій вік, збереглися в прекрасному стані. Навіть розголошувані в УРСР "монументальні" серії не були забезпечені якісним папером, отже, коли в 1982-1984 рр. з'явилися заключні томи 50-томного видання творів Івана Франка або 40-томної серії *Кодексу української народної творчості*, то сторінки перших томів цих колекцій уже зовсім знищилися (хоч це все післявоєнні видання).

Скандально низькі накладі українських наукових книжок і журналів зумовлені далі тим, що влада проводить політику примусової передплати російських центральних журналів серед українського населення й навіть серед дітей шкільного віку. Українським інститутам і університетським закладам та особисто вченим "пропонують", наприклад, передплачувати центральні, московські, ленінградські, Новосибірські й подібні журнали, і вони це мусять робити, забезпечуючи себе проти закиду "місництва", а навіть націоналізму. Таким чином, із населення України випомповують мільярди карбованців на оплачування видавання чисто російської періодики. Також школярів в Україні примушують поголовно передплачувати такі московські журнали як *Культура і життя*, *Природа*, *Вокруг света*, *Наука і техніка*, *Знання* — *сила*, *Крылья родины*, *Техника молодежи* та інші. Не лише з туристичних спостережень в СРСР, але й від більшості нових емігрантів із СРСР точно відомо, як у всіх школах у жовтні-листопаді кожного року різні "комсорги", а теж залякані вчителі ведуть широку пропаганду (зразка шантажу!), щоб діти передплачували центральні, російські, молодіжні журнали. Передплата ж нечисленних, уцілілих українських журналів (як *Наука і суспільство*,

72. Для прикладу згадаймо тут такі видання як *Киев и киевская земля в эпоху феодальной раздробленности* П. Толочка, збірник *Київський музей історичних коштовностей*, монографію П. Жолтовського *Український живопис XVII-XVIII ст.*, а навіть свіжі видання до 1500-річчя Києва: *Київ в образотворчому мистецтві XII-XX століть*, *Київ — історичний огляд, карти, документи, ілюстрації*, *Київський автограф* і под.

Ранок, Барвінок) можлива тільки паралельно з передплатою російських журналів. Як ми помітили, такий тиск має характер шантажу й провокації, й "ради святого спокою" відважних опиратися цьому тискові є дуже небагато.⁷³

Така сама політика, тільки ще безоглядніша та агресивніша, здійснюється в усіх науково-дослідних установах на українських землях, в університетських бібліотеках і безпосередньо серед науковців. Вони зобов'язані передплатувати насамперед центральні, московські наукові журнали та збірники і лише поруч із ними можуть передплатувати і українську періодику. Поскільки бюджети українських установ сильно обмежені, то на передплату українських видань часто не вистачає фондів. Це теж одна з головних причин малих накладів українських видань, і "пояснюють" їх таким штучно викликаним, буцім то браком замовлень. А друкування наукових книжок і журналів російською мовою в УРСР пояснюють бажанням їхньої доступності і для російських інститутів та бібліотек. Але російські заклади теж замовляють дуже мало українських видань, бо, якщо в них і залишаються кошти після замовлення московських журналів, то воліють вони їх призначити на придбання закордонних журналів.

Взагалі механізм гноблення української наукової продукції дуже складний, відносні заходи влади схрещено пов'язані між собою. Так через малі накладі українських видань ціни цих видань значно вищі від цін подібних російських видань з великим накладом. Себто проблема нашої наукової продукції є замкненим колом. Через брак приділів паперу, недостатнє поліграфічне оформлення і малі накладі українські видання стають коштовними. А через те, що вони коштовні, бідне населення України має зменшений попит на них. Через те, знову ж таки через невеликий попит, немає підстав збільшити їхні накладі. Так затискається на київських виданнях шруба дискримінації та штучних перешкод.

Високі ціни, малі накладі і труднощі в розповсюдженні наукової продукції УРСР становлять підставу ще одного дуже болючого явища, а саме заманювання, чи власне примушування відомих

73. Приклад жахливих наслідків такої ситуації: наклад єдиного науково-популярного українського журналу *Наука і суспільство* зменшився з 73.000 (1981) до ледве 42.200 в 1984 р., одночасно його ціна виросла з 30 коп. ще в 1977 р. до 55 коп. в 1984 р. Це сталося вже в роки влади Андропова та Черненка, від яких дехто сподівався "пом'якшення" курсу. Насправді розгром українських видань в 1981-1984 рр. посилювався (про катастрофічне зменшення інших [літературних] журналів в УРСР у цей же час див. статтю "Цифри, що говорять самі за себе", *Українське слово* [Париж], 23 вересня 1984 р.).

наших учених друкувати свої праці в центральних, московських видавництвах. Ба що більше, деякі з цих московських спеціалізованих видавництв ("Машиностроение", "Недра", "Радио", "Метеоиздат", "Атомиздат" та інші) мають de facto монополію на видавання книг даної ділянки. Наприклад, не зважаючи на те, що в Україні існує кілька метеорологічних установ та обсерваторій, *Труди* працівників цих установ мусять друкуватися в Ленінграді. Доля авторів-українців у книжках із астронавтики та аеронавтики в СРСР дуже висока (біля 30%, а в 1965-1975 роках була ще вищою), але всі їхні книжки друкують тільки в Москві. Дуже велика доля головних книжок з геології України, зокрема з геології її корисних копалин, хоч написані вони, як правило, колективами українських учених, але надруковані ці книжки у видавництві "Недра" (між іншим, там друкували всі репрезентативні, енциклопедичні видання стосовно української території). Те саме можна сказати про книжки найвідоміших українських фізиків, наприклад, академіків Комара, Лейпунського, Давидова, Ахієзера, Ліфшица, всі вони з'явилися в московському видавництві "Наука".

Яким є прямий результат такої політики і яка шкода для нас? Автори книжок, виданих в центральних, московських видавництвах, вважаються загально й спрощено за кордоном російськими вченими і таким чином наших найславніших учених Захід розглядає як російських учених. Коли книжка надрукована в Києві, у видавництві "Наукова думка" (чи "Техніка", чи "Здоров'я"), то навіть якби вона й була в російській мові, то її навіть на Заході можна ще пов'язати з Україною. Якщо ж книжка надрукована в московському видавництві, то майже ніхто тут не додумається, що автор даної книги — якраз українець. Таким чином ми втрачаємо дуже багато на світовому форумі науки. Для прикладу згадаймо, що лише дуже небагато вузьких спеціалістів Заходу знає, що ще й сьогодні справжніми керівниками космічної програми СРСР є передусім українці (Глушко, Люлька, Челомей, Майкапар, Чорний, Будник, Пухов, Писаренко, Рвачев, Уткін, Іванов, Моссаковський, Коваленко, Архаров, Брауде та інші), прізвища яких є часто приховані.⁷⁴

Про методу збіднювання науки України як країни чи "радянської республіки" шляхом рекрутування, а то часто прямо вивозу наших учених поза кордони УРСР ми писали вже в інших місцях нашої статті, а взагалі написано в нас про це питання вже доволі багато. Проте не проаналізовано всіх шляхів цього "експорту" (в

74. Це ще лише зрештою можна було в СРСР говорити, наприклад, про С. Корольова, В. Глушка чи М. Янгеля як про майже "містеріних" українців.

США існує на це окремий термін: brain drain, scientists drain). Ми знаємо добре, і про це існує навіть статистика, що значна кількість випусників вищої школи в УРСР негайно після одержання диплому виїздить на працю поза кордони України. Деякі з цих людей зобов'язалися це зробити ще перед початком студій,⁷⁵ інші під час навчання, коли користувалися якимись стипендіями чи полегшами. Це ще не вчені, а просто дуже молоді спеціалісти, але між ними є якийсь відсоток потенційних, видатних учених, яких ми, як правило, втрачаємо, з їхньою еміграцією з України. Дуже часто вони одружуються на призначеному місці праці з місцевими дівчатами, а з народженням дітей і просуванням по професійній драбині залишаються поза Україною, а то й швидко денационалізуються.⁷⁶

Нашої виключної уваги заслуговують економічні та індивідуальні фактори викрадання з України вже поважних учених. Перехід ученого до центральних установ найчастіше в самій Москві (або до упривілейованих інститутів на Уралі чи в Західному Сибірі) завжди зв'язаний із вищою платнею, одержанням кращих квартир, допомогою у вихованні дітей, ширшими можливостями добитися прогресу в науковій роботі (прекрасно обладнані лабораторії, великі бібліотеки, комп'ютери, друкарки і т. п.) й навіть такі побутові справи як полегшення виїзду на відпочинок і курорт чи "повчально-розважальні" екскурсії до столичних театрів, музеїв, мистецьких галерій, місць розваг. Доступнішими стають поїздки за кордон, зустрічі з чужинецькими вченими, можливості листування з ними. Для вченого, що любить свою ділянку, це досить

75. Наприклад, коли хтось провалився на вступних іспитах, але є комсомолец і підпише заяву, що після закінчення інституту чи університету відпрацює не менше 5 років у промисловості Сибіру, Середньої Азії чи на північному заході Росії, то його екстренно й умовно таки зарахують у студенти. Нагадаймо, що вже від 1972-1975 рр. "українське" правління Научно-технічного общества радио- и электронной связи (Науково-технічне товариство радіо- та електронного зв'язку) імені А. Попова почало посилати великі групи випусників Харківського інституту радіоелектроніки і Одеського електротехнічного інституту зв'язку до Тюменської області в Сибірі (див. *Радиотехника* 1976, 10, стор. 106). Взагалі одним із головних завдань клітин НТО — Научно-техніческое общество (Україна не має, наприклад, жадного власного інженерного товариства, ті, що є на Україні, лише філіяли всесоюзних "обществ"), це якраз переселення (организованный набор) молодих спеціалістів-українців у Сибір та Азію.

76. Хотілося б тут підкреслити, що такі високопоставлені вчені в СРСР як літературознавець М. Храпченко, геолог А. Сидоренко, економіст Н. Федоренко, геофізик Г. Марчук, геолог А. Трофимук (це все академіки АН СРСР), сьогодні справжні росіяни, а не українці.

важливі фактори, які він приймає позитивно. Такі козири завжди може дати Москва, а не Україна.

Нарешті, треба сказати, що значний вплив на погіршення наукової продукції в Україні має, як-не-як, і занепад етики й моралі в СРСР взагалі, про що згадувано вище. Вчені-кар'єристи, які бачать перед собою тільки матеріальні користі та привілеї для себе та своєї сім'ї, які легкодушно ставляться до рідної мови та традицій, які ради довгого карбованця та підвищення на роботі наполегливо намагаються виконувати антиукраїнські директиви згори (наприклад, писати свої праці лише російською мовою), стають із бігом часу холодними циніками, байдужими до моральних вартостей.⁷⁷ І цей процес є теж взаємозалежним, себто той, хто став рано в житті аморальним, "супермодерним", людиною, орієнтованою лише на близьке майбутнє, людиною, яка себе вважає вищою традицій свого народу, прихильником інтернаціоналізму в фальшивому розумінні цього слова чи дешевого космополітизму, той буде легко застосовувати надто аморальні засоби і в площині науки.

Спроби деморалізувати суспільство почалися вже від перших днів більшовицького режиму: від теорійки "склянки води", запропонованої Олександром Коллонтай,⁷⁸ від пропаганди випадкових подружніх зв'язків, від висміювання сімейних сентиментів і традицій як пережитків минулого. Вже в ранніх 1920-их роках ширилася апотеоза великоміського мундрагельства та свободи від будь-яких ланцюгів пов'язань. Це зерно засівали може й у добрій вірі й деякі наші видатні діячі культури навіть ще в період українізації, і це зерно, підкріплене аномаліями жорстоких часів терору та часів нужди і демографічної катастрофи Другої світової війни, зійшло буйним квітом, зокрема в урбанізованих осередках УРСР. Аморальність і безідейність стали повсякденним явищем у великих, в навіть середніх за розміром містах України (і ясно — Росії). Ця загроза стала такою великою, що її почали викривати і радянські демографи. Вони ствердили, що в статистиці розлучень, злочин-

77. Див. С. Процюк, "Про зворотню сторону медалі русифікаторської політики в СРСР", *Українське слово*, 11 та 18 вересня 1983.

78. Є маловідомим серед нас фактом, що Олександра Коллонтай була в найближчому оточенні (штабі) злої слави більшовицького комісара Муравйова, що керував першою, на щастя, короткою, окупацією Києва, під час якої вбито просто на вулиці багато українців. Збереглися фотознімки Олександри Коллонтай в автомашині Муравйова на вулицях Києва, коли вона виголошувала підбурливі промови. З другого боку, приховують у нас теж факт, що того ж Муравйова розстріляли самі більшовики (за несубординацію) наказом із центру (Петрограду) вже в 1919 р.

ности неповнолітніх, корупції, дегенеративних тенденцій "культурно-мистецької" верхівки столиць (Москви, Києва, Тбілісі і под.) СРСР вийшов на одне з перших місць у світі, швидко доганяє тут США та інші країни "гнилого" Заходу. До цієї ж верхівки належить у першу чергу категорія вчених і наукових працівників. Серед них виступають рекордні цифри-показники абортів, розлучень, позасупружніх статевих зв'язків, психічних захворювань, фізіологічних відхилень. Загніздився і серед науковців "блат", зловживання своїм становищем, паразитизм, плягіят, незаконне присвоювання звань, титулів, крадіж чужих патентів. У кращому випадку відмічаємо поширення надмірного скептицизму, постійного незадоволення, пасивності, а то й повної летаргії. Було б даремно сподіватися від таких людей "геройства" оборони української науки чи українства взагалі. Звичайно, є шляхетні винятки, але вони лише підтверджують правило. Ось чому слабкий рівень моралі й етики слід вважати одним із центральних факторів, що сприяють русифікації, денаціоналізації.

Залишається ще одне важливе питання, яке треба розглянути у зв'язку з труднощами розголошення наукової продукції українською мовою. Йдеться про явище суперництва т. зв. великих мов на світовому ринку. Нагадаймо, що такими майже міжнародними мовами була латинська мова в середніх віках, була французька мова в другій половині 18 та ще першій половині 19 ст., а з другої половини 19 ст. до років Першої світової війни — німецька мова. Згаданими мовами друкували очевидно не всі, але велику більшість наукових праць тих часів. Так у 1910 р. біля 70% всіх наукових праць, зокрема сектора природознавства, з'явилося німецькою мовою. Прийнятим звичаєм тоді було те, що американські вчені для завершення своїх студій (postgraduate studies) виїздили до відомих німецьких університетів (Геттінген, Гайдельберг, Ляйпціг, Дрезден, Гота, Єна, Фрайбург). Цей звичай зберігся у значній мірі ще навіть у міжвоєнний період 1918-1939 рр. Після поразки Німеччини в 1945 р. значення німецької мови в науці повністю занепало. Зате невпинно зростає вжиток і престиж англійської мови та її американського варіанту. Цей зріст почався гегемонією США у світі, що досягла апогею в 1950-1960 рр., і хоч ця політична гегемонія й пізніше підупала чи зменшилася, поширення англійської мови в науці, навпаки, відбувалося далі, і свого апогею ще не досягнуло. Помітними були на початку 1970-их років намагання ввійти назад на світовий ринок німецької і французької мов, і, як нового конкурента, російської мови. Проте, вже під кінець 1970-их років виявилось, що німецькій і французькій мовам, не зважаючи на великі зусилля державних установ і приватної ініціативи, так і не пощастило здобути панівне становище. Щоправда кількість та

наклад наукових журналів німецькою чи французькою мовами виросли в 1980 р. в порівнянні до 1939 р. втричі, проте, англійська мова зуміла задержати безапеляційний пріоритет на міжнародному форумі. Також російськомовні видання з СРСР, хоч збільшилися набагато за останні 40 років і почали відігравати помітну роль в світовій науці, залишилися на третьорядному місці. Якщо їхня роль виросла, то передусім тому, що в 1965-1970 рр. почали в США, і, частково, в Англії, з'являтися переклади відомих радянських журналів (і дуже небагатьох книжок) англійською мовою. Також в СРСР створено спеціальне видавництво ("Мир"), яке тільки що й робить, що випускає переклади радянських здебільша технічних книжок англійською мовою.

Своєрідним парадоксом є те, що до переможної ходи англійської мови у світі насамперед причинилися не так США,⁷⁹ як інші держави. Так, ми надто часто забуваємо, що всі найважливіші наукові журнали й книжки в Індії та в Японії друкують якраз англійською мовою.⁸⁰ Всі серійні та періодичні наукові видання величезних міжнародних, голландських видавничих концернів (Reidel, Mouton Nordhoff, Elsevier Mouton, North Holland) друкуються лише англійською мовою та призначені для англомовних читачів країн усього світу. Подібну політику ведуть наукові видавництва Швейцарії та Італії. Підкреслимо, що всі книжки та збірники великого швейцарського медичного видавництва Карґер надруковані англійською мовою, офіціоз Асоціації італійських фізиків *Nuovo Cimento* (в багатьох серіях) друкуються англійською мовою, також офіціоз італійських електронних інженерів *Alta Frequenza* і под. Навіть міцна тепер Західня Німеччина поступилася перед американським тиском і друкує деякі свої наукові журнали англійською мовою, зокрема журнали циклу лазерної техніки, чи присвячені соняшній енергії. Англійською мовою (90%) друкуються

79. Політичні та економічні кола США теж виразно фаворизують введення англійської мови в усьому світі. Це здійснюється, як правило, шляхом фінансових субсидій для англомовних видань за кордоном та відкриття купівельного ринку для них в Америці.

Деяку картину поглядів американців на цю справу дає Graham Richards, "America's Contribution to Science", *New Scientist*, 16 грудня 1976. Про СРСР Річардз пише таке: "Apart from very narrowly defined topics where the Russians have invested heavily (and concentrated their efforts) the Soviet challenge is puny" (За винятком дуже вузько визначених тем, у яких росіяни зробили вагомий внесок [і на яких сконцентрували свої зусилля], виклик з боку Радянського Союзу мізерний).

80. Можна було б тут перелічити сотні заголовків цих серйозних журналів, зацікавлених відсилаємо до щорічних каталогів періодики цих країн.

журнал *Physica Status Solidi* (Берлін) та *Astronomy & Astrophysics* (Відень), *Molecular Evolution* (Берлін), *Telecommunication Journal* (Швейцарія). Це тільки наймаркантніші приклади, їх дуже багато. Іншими словами, на додаток до великого числа американських та англійських журналів з'являється теж дуже велике число англо-мовних наукових журналів в Японії, Голландії, Індії, Німеччині, на Тайвані, Філіппінах, Швеції та інших країнах.

Отже, англійська мова здобула майже монополію у видавничій діяльності сектора науки в світі. Додамо ще, що урядовою та розмовною мовою майже всіх найбільших наукових міжнародних конгресів, з'їздів, конференцій, симпозіумів, семінарів є теж англійська мова. Слабка протидія Франції, Китаю чи СРСР не має майже жадних успіхів.⁸¹

Який же шлях можуть вибрати тут українські вчені? Ця дилема є важчою та складнішою, ніж це здається на перший погляд. Звичайно, з патріотичних і емоційних міркувань пріоритет треба було віддати публікуванню якнайбільшої кількості наукових видань (книжок і журналів) українською мовою. Але тому, що ця мова не належить до світових мов,⁸² українській науці може грозити в такій ситуації своєрідна ізоляція, неспроможність вийти на світовий форум, значні труднощі знайти визнання в багатьох чужих країнах.

81. Наведемо тут кілька найважливіших статей, які присвячені цій проблемі: Kurt Gebhardt, "Sprachliche Beeinflussung im Bereich der Terminologie", *Wissenschaftliche Zeitung der technischen Universitaet Dresden* 1974, 3-4, стор. 667-670; Wilfried Wiegand, "Friede mit dem Franglais", *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 8 грудня 1981; "Language of Love", *Nature*, 298, 26 серпня 1982; Leokadia Wysocka, "Dlaczego takie obce?", *Perspektywy*, 7 (233), 15 лютого 1974. Симптоматичною є різниця між способом думання "патріотичного" загалу та спеціалістами, які на ділі зустрічаються з питанням застосування рідної наукової мови в професійній практиці; показовою може служити тут стаття "Terminy i terminologia" у польському тижневику студентів *ITD* (11 грудня 1983). Автор статті Адам Мурмило є прихильником уведення в польську технічну літературу всіх міжнародних, в тому числі передусім англо-мовних технічних термінів, а не придумування для них "оригінальних" польських висловів, які є надуманими і на виробництві не приймаються. Вони, навпаки, ще більше ізолюють польську техніку від світової та є однією з причин відставання цієї ділянки науки (і її видань) від закордонних досягнень.

82. Як відомо, світовими мовами вважають сьогодні (за критеріями ООН) англійську, еспанську, китайську, російську і формально французьку. Такий підхід подиктований не так досягненнями науки цих країн, як насамперед численністю людей земного г'льобу, що говорять цими мовами. Цікаві погляди висловлює тут Florian Coulmas, "A Wealth of Tongues — the Future of Linguistic Minorities", *UN Development Forum*, серпень-вересень 1983, стор. 16.

Поруч із невдачами в цій площині таких великих народів як французи чи німці⁸³ можна тут покликатися теж на приклади наукової та видавничої політики сателітних держав. Так, Польща, як можна було б сподіватися, через запальність та іраціональність польського національного характеру, пішла шляхом друкування своїх наукових журналів, також ділянки техніки й природознавства, польською мовою. Але в кінцевому розрахунку польська наука зазнає від такого поступування великих втрат. Поперше, бюджет бідної і заборгованої Польщі не дозволяє належного поліграфічного оформлення журналів (і книжок), а вбогість населення і не надто високі бюджети високошкільних та академічних установ різко обмежують наклад польських наукових видань. Цей стан, до речі, панує не від 1982 р., а ще з 1960-их років. Роздуті амбіції поляків підказали їм політику друкування журналів різних ділянок, але справжніх науково-дослідних інститутів в усіх цих ділянках в Польщі немає, отже більшість таких видань, інколи з екзотичних секторів науки, має дуже незадовільний рівень і робить враження дуже претенсійних видань.⁸⁴ Мало хто передплачує ці видання в Польщі, а вже майже ніхто за кордоном. Це все штучно субсидійовані, досить вбогі (здебільша циклостильні) видання у бідних обкладинках, які насправді навіть соромно показувати на міжнародному ринку. Проте найприкріше те, що під убогою формою криється теж надзвичайно вбогий зміст, і зовсім не дивно, що дирекції бібліотек багатьох американських наукових інститутів ще в 1963-1965 рр. видали інструкції, якими не рекомендують передплачувати польську періодику. Таке рішення слід вважати все таки суто суб'єктивним і несправедливим.⁸⁵

Така загроза не існує для українських наукових видань. Вони входять за поглядами відповідних американських (і взагалі захід-

83. Цікаво підкреслити, що самі німці є доволі свідомі органічних неспроможностей та об'єктивних труднощів у розповсюдженні німецької мови, див. тут неможливу в наших умовах статтю: "Eine unsaeglich scheussliche Sprache. Die westdeutsche Industriegesellschaft verliert ihre Schriftkultur", *Der Spiegel* 1984, 28, стор. 126-137.

84. Польські наукові журнали, зокрема сектора техніки, є переповнені насправді перекладами праць закордонних авторів, а не оригінальними результатами досліджень, яким бракує експериментально-лабораторійної бази. Тому для закордону такі журнали не мають великої вартості, але на внутрішньому польському ринку вони все таки тримають своїх читачів в курсі справ міжнародних досягнень, і в такій ролі та в такому сенсі їх існування є виправдане.

85. Факт такого рішення є маловідомий серед загалу. Під ці інструкції підпадали до речі не лише польські, але й болгарські, албанські, чеські, югославські й східнонімецькі, а частково й румунські та угорські журнали.

Тут маємо справу з дещо упередженою настановою адміністраторів

ніх) установ імпортно-обмінного напрямку до комплексу видань СРСР як цілості. Після 1957 р. (т. зв. "шок першого радянського супутника"), а точніше з 1960-их років, деякі наукові товариства в США дістали урядове доручення організувати перекладання найважливіших наукових журналів СРСР на англійську мову ("від дошки до дошки"). Цей проєкт здійснено (бо на нього призначено великі гроші), і під сучасну пору список цих журналів охоплює кількадесят назв, у тому числі теж біля десятка журналів із УРСР. Створено теж окремі видавництва (наприклад, Consultants Bureau, Plenum Press), які якраз нічого іншого не друкують, ніж переклади радянських періодичних збірників.

Коли деякі наукові журнали в УРСР виходили ще лише українською мовою⁸⁶ здійснення їхнього перекладу на англійську мову в США, а тим більше в Англії, не було легким, хоч такі переклади таки пощастило організувати (як, наприклад, переклади двомісячника *Автоматика*, місячника *Український фізичний журнал*, вибрані статті з *Українського математичного журналу* та інші). Щоправда деякі з цих перекладів робили у закордонних, тобто неамериканських перекладацьких бюрох (так, *Український фізичний журнал* перекладали аж в Індії!), але передплатників вони мали передусім у США. Масштабніше перекладання наукової україномовної літератури натрапляло на значні труднощі в США — бракувало висококваліфікованих спеціалістів, які б знали задовільно дві мови (українську та англійську), і були експертами в даній ділянці науки, бездоганно володіли відносною науковою термінологією. Таких спеціалістів у російськомовній науковій літературі є в Америці куди більше, вже хоча б тому, що військові курси чужих мов зосереджують свою увагу на російській мові (школи в Монтерей, Анн-Арборі, Бетесді та інші), і випускників тих шкіл є зараз в США доволі багато. Між іншим, цими випускниками є, як правило, "стовідсоткові" американці, себто аж ніяк люди

американських дослідних проєктів, які схильні брати серйозно тільки "рівнорядних" партнерів. Такий "комерційний" погляд добре віддзеркалює Gail Collins, "Knowledge of Language Translates into Business", *The New York Tribune*, 2 жовтня 1984.

86. Приблизно з 1974-1975 рр. переведено деякі наукові українські журнали на паралельні версії: україномовну та російськомовну, а в першу чергу ліквідовано більшість українських "ухильних" журналів сектора історії. Це був трюк "переходової" фази, — в 1978 р. всі україномовні версії теж ліквідовано, і друкування всієї наукової літератури (за винятком літературознавства) переведено суцільно на російську мову. Взагалі 1978 р. був роком проголошення особливо жорстоких, шовіністичних таємних законів у СРСР (теж, наприклад, супроти татар, балтів, казахів), тут, мабуть, використано хворобу Брежнєва, усунення Підгорного, смерть Гречка і подібні фактори.

українського, чи взагалі слов'янського походження, бо їх намічено вживати не як перекладачів, а притягати до інших, сенситивніших завдань. З другого боку, наїхало до США в 1970-их роках надзвичайно багато нових імігрантів із СРСР — євреїв, багато з них знає добре українську мову, і швидко вивчило й англійську мову, але спеціалістів точних і технічних наук між ними обмаль. Не згадуємо про те, що парадоксальне те, що якраз в 1975-1980 рр. ліквідовано в УРСР майже всі україномовні наукові видання згаданого сектора, і потреби в перекладачах сьогодні в Америці немає.

Найкращий вихід із становища знайшли, на нашу думку, практичні угорці, а також чехи й румуни. Вони самі в своїй країні налаждали видання своїх кращих журналів англійською мовою (друкуючи в них інколи теж статті німецькою чи французькою мовами, щоб продемонструвати свою "європейськість"). Так, на Заході великим престижем втішаються журнали *Bulletin of Astronomical Institutes of ČSSR*, *The Czechoslovak Journal of Physics*, *Acta Geophysica*, *Kovové Materiály*, що друкуються в Празі; те саме можна сказати про *Bulletin de l'Institute Polytechnique Iasi*, *Studia-University Cluj*, *Studii de Mechanique Appliquée* (заголовки є у французькій мові, але текст статтей переважно в англійській) чи про *Periodica Polytechnica* в Будапешті. Це, власне, з цих видань довідується світ про успіхи науки в Чехо-Словаччині, Угорщині чи Румунії, бо фахівців, що знають мову цих країн поза їх кордонами, є мінімальна кількість.

Дилема, яка стоїть перед українською наукою, є незвичайно скомплікованою (йдеться, звичайно, про видавничу діяльність, а не наукові дослідження як такі). Враховуючи загальну ситуацію на світовій арені, в умовах фактичного панування англійської мови, а також русифікації всіх без винятку наукових видань в СРСР, зробити тут правильне рішення дуже важко. Дуже поганий приклад деморалізації дали самі українські науковці в Америці (зокрема в США), які перейшли суцільно на друкування своїх праць тільки англійською мовою, якраз у ті часи, коли в УРСР більшість наших наукових журналів і книжок ще друкували українською мовою, себто в 1955-1975 рр. Можливо, що таке рішення було подиктоване якоюсь конечністю, якимсь тиском ззовні, якимись "високими" міркуваннями,⁸⁷ але точна аналіза діяльності новостворених наукових українських установ (маємо на увазі 1970 роки), а також багаторазове опитування науковців, що зв'язали себе з цими установами, показують, що головну роль відіграли

87. Для контрасту корисно тут відмітити, що ще в 1976-1977 рр. знамениті *Вісники* Львівського політехнічного інституту друкувалися чейже

мотиви особистих амбіцій та бажання досягнути визнання не так серед своєї спільноти, як насамперед на всеамериканському форумі. Рішення відкинути українську мову як мову наукових публікацій становило начебто гарантію прийняття чужинцями космополітичної (а власне точно англомовної) спрямованості.

Водночас до наукової видавничої діяльності в сучасній Україні висуваємо відмінні, "радикальніші" побажання.⁸⁸ Проте, така наша настанова має в собі первні своєрідного лицемірства, нещирости, а то навіть зловмисности. На нашу думку, ми маємо тут справу з міцним впливом американського способу сприймання й думання. До наших "внутрішніх" справ застосовуємо зовсім інші засоби й критерії, як до "зовнішніх". Наприклад, те, що в США обороняють як явище "природної асиміляції", в інших країнах засуджують як "денационалізацію"; те, що в США вважають виявом "поступового", культурного космополітизму, в інших країнах таврують як фальшивий інтернаціоналізм; те, що на внутрішньому ринку окреслюють як раціональне поборювання заскоружлого клерикалізму, те саме в іншій державі називають боротьбою з релігією. Таких прикладів можна перерахувати дуже багато; на цю тему написано вже тисячі книг. Але треба бути все таки обережнішими в нашому підході, зокрема до проблеми української мови, бо майбутні покоління дослідників можуть зробити нам закид у лицемірстві чи нещирості.

Не можна здержатися теж на цьому місці від терпкої зауваги

українською мовою. Щоб не бути голослівним, перерахуємо тут головніші серії згаданих років: "Сучасні питання теплотехніки" (чч. 87, 100), "Теорія і регулювання електронних машин" (98), "Матеріалознавство і технологія машинобудування" (101), "Радіоелектроніка" (103), "Передача електричної енергії на відстань" (93, 109), "Питання динаміки машин" (85, 104), "Математика й механіка" (106), "Електротехніка й прибори" (110), "Автоматичні і інформативно-обчислювальні пристрої" (105), "Архітектура і містобудівництво" (115) та інші серії. Ці серії були в обігу тоді, коли редакції технічних еміграційних видань (*Вісті українських інженерів* [ТУІА], *Науково-технічні збірники* [УТГІ] та інші) вже боляче відчували брак співробітників, які в більшості переключилися на англійську мову.

88. Часто чути апологію прихильників англійської мови, що вимоги на рідних землях "повинні" бути іншими від вимог на еміграції. Насправді вимоги мусять бути такими самими, принцип є принципом, ми не можемо робити жадних винятків чи вживати фальшиві виправдання. Бож, як показано в попередніх частинах цієї праці, мало не половина науковців-українців у СРСР працює поза кордонами УРСР, в чужому доквіплі, а отже й до них ми б мусіли застосовувати "пояснення" відходу від української мови так само, як у випадку наших науковців у Америці. Не слід теж забувати, що такі райони України, як Донбас, Придніпров'я чи Крим є за станом свого населення далекими від україномовних.

на адресу всього українського суспільства. Коли в УРСР дійшло в 1972-1978 рр. до чергового розгрому української науки та українських видавництв, ми почали проливати сльози над відмиранням україномовної літератури. Спізнено ми почали пробувати проводити аналізу радянських каталогів для передплатників чи аналізу накладів україномовних видань. Але коли в 1956-1972 рр. деякі з тих українських видань, особливо журналів, що тепер відмерли чи переведені на російську мову, все ще існували на Україні й були доступні для Заходу, наше суспільство цих видань не підтримувало, ними не цікавилось. Можна б, мабуть, порадити наших пальців двох рук тих наших багатих лікарів, які передплачували чи регулярно купували цінний київський *Фізіологічний журнал*, чи заможних інженерів, які б показали нам у своїх шафах річники таких високоякісних журналів, як *Автоматика*, *Прикладна механіка*, *Деталі машин*. Передплатників *Українського математичного журналу*, *Українського фізичного журналу* чи *Українського хімічного журналу* було в нас теж надзвичайно мало. А чейже ці всі журнали в час порівняної "відлиги" в СРСР виходили десятиріччями українською мовою? Ба що більше, навіть бібліотеки наших відомих і ніяк не аж таких бідних установ як НТШ, УНІГУ, УВАН, УВУ, УТГІ, не забезпечили себе колекціями цих журналів чи важливіших київських енциклопедичних українознавчих видань, і молоді наші дослідники практично позбавлені доступу до них.⁸⁹ Очевидно такі великі американські бібліотеки як Бібліотека конгресу в Вашингтоні, бібліотека Інституту Гувера у Стенфорді чи, можливо, бібліотека Колумбійського університету можуть мати колекції цих видань із УРСР, але кошти одержання від них фотокопій потрібних сторінок є сьогодні дуже високі, не під силу навіть добре фінансово забезпеченому науковцеві.

Закид поганої підтримки українізаційних зусиль в УРСР стосується не лише до нашої еміграції, але теж, значною мірою, до наших скупих та матеріялістично орієнтованих обивателів в УРСР. Нам надто часто доводилося вислуховувати недоречно "виправдання" радянських громадян, що за їхніх порівняно низьких заробітків, передплата наукових видань є для них надто великим фінансовим навантаженням, переступає їхні можливості.

89. Бібліотеки (і архіви) перерахованих установ (та інших, як наприклад, нових українознавчих центрів у Канаді) існують уже чверть сторіччя, але до сьогоднішнього дня не видали повних каталогів своїх збірок, хоч начебто "каталогування" збірок проходить уже роками, а то й десятиріччями. На маргінесі хотілося б відмітити, що деякі радянські видання енциклопедичного характеру, видані вже в "післяпогромний" період, як наприклад, багатотомна *Історія УРСР*, 11-томний *Словник української мови* чи УРЕ-2 мають для селективного читача тривку вартість.

Вищенаведені неординарні фактори ще більше ускладнюють дилему вибору мови для вченого в Україні. Нам важко сьогодні передбачити шляхи, якими піде дальша русифікація кожного друкованого слова в СРСР у найближчі роки. В умовах важких і несподіваних труднощів, які виникли в СРСР (економічна криза, погіршення взаємин із закордоном, зниження моралі та "патріотизму" серед молодого покоління, занепад освіти і под.) можна сподіватися, що умовно прийде до своєрідного полегшення політики бездушного і жорстокого натиску на національні республіки. Москва переконалася, що така політика викликає все завятішу реакцію серед неросійських народів у СРСР, особливо ж серед азійських і кавказьких, а також балтицьких народів. Якби дійсно дійшло до якихось полегшень, то в секторі науково-природознавчих наук і видань доцільно було б зосередитися у двох площинах: а) збільшити діяпазон наукових публікацій, щоб вони охопили теж такі ділянки, як атомна фізика, аеронавтика й астронавтика, квантова механіка, космогонія, теорія гравітації, експериментальна біологія, нелінійна оптика, невропатологія, психологія і под., б) рішуче збільшити наклад усіх наукових видань, в першу чергу, журналів і міжвідомчих, періодичних збірників, навіть, якби вони й далі примушені були з'являтися російською мовою. Це скандальне становище, коли наклад таких міжвідомчих збірників стоїть в УРСР від десятиріч на рівні лише однієї тисячі примірників. Взагалі безмежно дивує, хто і на якій підставі зовсім свавільно визначив такий однаковий наклад для найрізноманітніших ділянок науки, які гуртують в Україні часом менші, але здебільша великі, численні кола спеціалістів?

Але навіть, якби в Україні пощастило виконати цю програму, це ще ніяк не розв'язує дилеми, що й скільки друкувати українською мовою. Ця дилема включає теж питання: наскільки наукові кола в Україні (і на еміграції) схильні й готові почати писати наукові праці українською мовою. За нашими відомостями в науково-дослідних інститутах УРСР в секторі природознавчих, біологічних та технічних наук молодих учених, що володіють бездоганно рідною мовою та знають наукову термінологію, є дуже небагато, а з кожним роком їх стає, здається, щораз менше. Якщо сьогодні й з'являються дуже нечисленні наукові роботи згаданого сектора українською мовою, то в більшості вони перекладені з російськомовного оригіналу, написаного українськими, але інколи й російськими вченими. При Президії АН УРСР, при Держкомітеті преси та радіомовлення Ради Міністрів УРСР, при Держплані УРСР, при Раді для вивчення природних ресурсів АН УРСР, при великих університетах та політехнічних інститутах існують окремі колективи-комісії українських мовознавців-термі-

нологів та перекладачів, завданням яких є опрацьовувати українську редакцію деяких наукових або й науково-популярних видань (як статті у *Віснику АН УРСР*, в *Доповідях АН УРСР*, брошури серії *Людина—Суспільство—Прогрес* видавництва "Наукова думка", суто технічні статті в пресі і т. п.). Проте під сучасну пору ці колективи-комісії є надто слабкі, щоб забезпечити в короткий строк панівне становище української мови у виданнях сектора точних наук. Відрадным тут є все таки те, що суцільне, примусове переведення всіх наукових видань в УРСР на російську мову сталося в 1975-1978 рр., себто не так давно, отже, мовознавчі кадри, що здійснювали україномовне редагування та оформлення наукової літератури, скажімо в 1960-1972 рр. чи в деяких випадках ще й до 1977 р., все ще в Україні існують. Проте навіть за уявно сприятливих умов, за тих напрямних політики в площині науки, що існують тепер у Москві, все ще нерозв'язаними залишаться такі проблеми: співпраця українських учених в центральних російських наукових журналах та видавництвах, співпраця в англійських закордонних виданнях, поширена й підсилена участь українських учених в міжнародних наукових конгресах та конференціях та питання мови, в якій вони були б повинні виголошувати свої доповіді.

Іншими словами, у висновку, який не претендує на догму чи непомильність, можна сказати, що абсолютне панування англійської мови в науковій літературі світу і російської мови в СРСР є головними перешкодами в процесі введення української наукової мови в обіг, у практичний повсякденний ужиток. Нав'язуючи до панівних тепер демократичних принципів також у мовній політиці наукових видань у світі, потрібна децентралізація та лібералізація поступування. Інакше вигляди для нас на перспективу 1990-2000 рр. є невеселі. На широке розповсюдження та міжнародне визнання можуть сьогодні розраховувати дослідження лише тих учених, які або писатимуть свої праці англійською мовою, або ті, праці яких будуть перекладені з їхньої мови на англійську. Завдяки політиці США (не лише видавничій) шанси добитися перекладу на американський варіант англійської мови з російської є кращі, ніж добитися перекладу з будь-якої іншої мови, при чому вигляди перекладу зі скандинавських, східноєвропейських чи балканських мов є майже безперспективні. Такою є реалістична оцінка ситуації на міжнародній арені науки під теперішню пору. Ця оцінка ніяк не претендує на непомильність, це просто результат довголітніх спостережень у цій площині. А яким далеким є крок від нехтування рідною мовою в наукових публікаціях ученого до його денационалізації чи "інтернаціоналізації", є вже питання національно-етичної категорії, якого ми тут порушувати не вважаємо потрібним.

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

ПРОТИ ЗНЕСЛАВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

1. Вже кілька місяців в американській, канадській та європейській пресі і в окремих виданнях проходить кампанія наклепів на український народ, а також на литовців, естонців і лотишів. Кампанія провадиться під ширмою виловлювання здогадних воєнних злочинців, точніше тих, хто під час Другої світової війни допомагав німецьким нацистам винищувати євреїв. Останнім часом ця кампанія пов'язана з акціями Документаційного центру Симона Візенталя у Відні, публікації якого розсилають до преси, до громадських та урядових установ. В них обвинувачують у протиеврейських виступах український бойовий курінь "Нахтігаль" і дивізію "Галичина". Ворожі українському народові чинники приписують йому також "традиційний антисемітизм" і співпрацю з нацистами.

А втім, події в Україні за часів війни були за останні сорок років предметом вивчення чужинецьких дослідників, проте вони вищевказаних "злочинів" у тих подіях не знайшли. Одночасно вони ще раз стверджують відомі факти про те, що мільйони українців загинули в боротьбі з німцями в лавах Червоної армії та в підпільних і повстанських частинах ОУН і УПА.

Правда, є одне джерело, в якому згадані обвинувачення на адресу українців знаходять повну підтримку. Йдеться про відомий пропагандивний відділ дезінформації КГБ, працю якого контролюють центральні партійні органи в Москві. З того джерела можна цілими пригорщами черпати наклепи на визвольну боротьбу українського народу, на його діячів, яких обвинувачують у вислужництві німцям, американцям чи будь-яким іншим стороннім силам, у погромах своїх і чужих; там плянують і координують наступи на українців в країнах західних демократій. Там зокрема гостро накидаються на всякі спроби українсько-єврейської співпраці на Заході. Особливо останнім часом підсилили ці атаки, і це наводить на думку, що вони є відповіддю Москви на активність української еміграції в таких питаннях, як поширення в світі інформацій про штучний голод в Україні у 1932-1933 роках, як протестні акції в обороні репресованих і ув'язнених українських патріотів в СРСР, як акції проти русифікації України і політики етноциду до

неросійських народів СРСР. Таким чином, український народ і українська еміграція знаходяться сьогодні під одночасним обстрілом з двох боків.

Проте, не слід забувати, що згаданий московський центр дезінформації не обмежує своїх дій ширенням наклепів тільки на українців. Так, наприклад, від довшого часу ця агентура намагається створити в світі враження, що співробітниками Гітлера у винищуванні євреїв були сіоністи. Це мусіли б мати на увазі ті, хто в своїй ненависті до українців легкодушно й безкритично використовує московсько-комуністичну отрую.

2. Розкриття та покарання воєнних злочинців, отже й тих, хто допомагав німцям винищувати євреїв, є цілком легітимною справою, яку треба послідовно проводити. Проте, методи й засоби, якими послуговуються українофобські чинники, викликають серйозні застереження. Поперше, викликають підозріння їхні намагання доводити злочини здогадних нацистських співробітників на базі свідчень, які доставляють органи КГБ, у той час коли вину осіб, яких підозрівають у злочинах, треба доводити засобами судочинства демократичних суспільств, після чого ці особи повинні зазнати заслуженої кари. Подруге, не можна на підставі злочинів окремих осіб — а такі злочинці були також і серед українців, так само як і серед євреїв чи інших народів — накидатися з наклепами на весь народ, бо це є копіюванням нацистської політики застосування принципів збірної відповідальності народу за вчинки одиниць. Потретє, не можна також приписувати українському народові як спільноті "традиційний антисемітизм". Ясно, що серед українців є антисеміти, так само як серед євреїв є чимало українофобів. На жаль, антисемітизм має універсальний характер, він поширений серед багатьох народів, і це є серйозна недуга, з якою треба боротися і яку треба лікувати. Але боротися треба також і з антиукраїнством чи будь-якою ворожістю й проповіддю ненависти одного народу до іншого, що впливає з фальшивих уявлень і пересудів. Почетверте, не треба шукати антисемітизму там, де його немає, наприклад, у передаваннях українського відділу Радіо Свобода. Між іншим, саме на ці українські радіопересилання постійно нападають більшовицькі пропагандисти з Москви та Києва, зокрема за програми, присвячені визвольній боротьбі українського народу. Дуже вимовне те, що якраз останнім часом ті атаки дуже посилюються.

3. Український народ, який за останні 68 років утратив не менше 20 мільйонів своїх синів і дочок в результаті більшовицького та нацистського терору, дуже заінтересований у викритті та покаранні відповідальних за це злочинців, байдуже, чи це були україн-

ці, чужинці чи українські громадяни інших національностей, що живуть на українських землях. Немає сумніву, що це є також в інтересі всіх тих народів, добробут яких у сучасному та майбутньому вимагають співпраці, а не ворожнечі. Наклепницькі кампанії проти українців і балтицьких народів у вищеописаному пляні завдають великої шкоди всім народам того географічного регіону, включно з євреями.

12 квітня 1985

*Закордонне представництво
Української Головної Визвольної Ради*

ГУМОР ІЗ СХІДНЬОЇ ЄВРОПИ (II)

Зібрав Константин Зеленко

Саме одержав вістку зі звичайно достовірного джерела в Австрії про те, що в Чехо-Словаччині зовсім припинено продукцію ліжок через те, що їх непотрібно, бо: померлі мають їх на цвинтарях; герої спочивають на лаврах; студенти сплять під час лекцій; селяни та колгоспники сплять на сіні або на соломі; робітники сплять на партійних зборах; вояки все захищають батьківщину; ворог ніколи не спить; а партія є все на сторожі. Отже кому потрібні ліжка? Нікому!

У ту хвилину, коли західня преса почала в приступі оптимістичної щедрости обдаровувати нового радянського лідера Михайла Горбачова всякими додатковими епітетами — "дуже здібний", "динамічний", "сучасний", "софістикований", "з широкими горизонтами", — цей заразливий оптимізм перекинувся також на частину рядових радянських громадян. Свідчить про це така розмова між Іваном Івановичем і Петром Петровичем:

— Ви знаєте, Іване Івановичу, відчуваю, що якраз під владою Горбачова Радянський Союз блискуче завершить свій процес повної технологічної модернізації. Наприклад, вірю, що за 25 років кожний з нас, кожний радянський громадянин, матиме свій власний гелікоптер.

— Ви, мабуть, жартуєте, Петре Петровичу? Хіба ж ви не усвідомлюєте, що це відкриє перед нами нові прекрасні й небачені можливості? Ось, наприклад, ви довідуєтеся, що в Менську з'явилися шнурівки до черевиків у продажі, до Львова привезли туалетне мило, а в Києві продають японські транзистори, отже, все, що вам залишається зробити, це сісти у ваш гелікоптер і просто до Києва, Львова чи Менська на закупи. Чи це не справжній прогрес?

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

Руденко, Микола. НА ДНІ МОРСЬКОМУ. Торонто—Балтімор: Українське видавництво "Смолоскип" імени В. Симоненка, 1981, 80 стор.

Ім'я Миколи Руденка, автора знаних *Економічних монологів*, організатора Української гельсінкської групи (УГГ) супроти ворожих російських імперських сил і нескореної людини, дороге кожному, хто жадає національної правди. Але чи можна поставити його трагедію (як автор назвав її) *На дні морському* нарівні з його *Економічними монологами*? Абож з його діяльністю в УГГ?

З погляду потреби звернення в ній до молодого покоління в радянській Україні — безперечно так. З погляду вартости її як драми, вона мало чим відрізняється від численних сучасних п'єс, які там виходять. Загально про такі твори сказав ще понад 50 років тому відомий російський радянський драматург Юрій Олеша, що "сучасні п'єси схематичні, брехливі, позбавлені фантазії і прямолінійні".¹ *На дні морському*, правда, позбавлена брехливости, але за своєю схематичністю та прямолінійністю вона оперує стереотипними образами. Не має значення, чи Руденко знав про різномірні жанри й проблематику п'єс поза "залізною заслоною". Якщо він мав на увазі тільки підрадянського глядача, даючи йому можливість легше зрозуміти поставлену тему, він мав рацію вжити стереотипні образи.

Київський Театр імени Франка поставив цю драму, але офіційні чинники зняли її з репертуару. В пресі було зазначено: "Нерідко Театр ім. Франка ставив свідомо слабкі п'єси. Так, наприклад, п'єса Руденка «На дні морському» була грана 1962 р. 17 разів, в 1963 р. — 3 рази, а потім зійшла з репертуару. Те саме з «Істиною» С. Голованівського. Виставлена в січні 1963 р. вона витримала лише 12 вистав".² Зняття з репертуару драми Руденка мотивовано епітетом "слаба". Алеж такі п'єси, як "перлина" О. Корнійчука *Пам'ять серця* чи *Одисея в сім днів* О. Коломійця не визнані слабкими, хоч такими вони є. Причина полягає не в тому, що офіційні чинники визнали її "слабою", а в чомусь іншому...

Молодий герой драми *На дні морському* Микола Луговий, прозрівши під час "єжовщини", а потім скоштувавши того, що

1. Ю. Олеша, *Список благодарный* (Москва: В-во "Федерация", 1931), стор. 5.

2. *История советского драматического театра*, т. 6 (Москва: В-во "Наука", 1971), стор. 201.

називається жити з постійною плямою "сина ворога народу", стає принциповим месником проти більшовизму. Шукаючи нагоди помститися за злочини більшовицьких чекістів супроти його матері, він не зупиняється перед цим навіть у складних умовах останньої війни, коли Україна стала тереном боротьби між більшовиками і нацистами, попала між "молотом і ковадлом", стала жертвою двох фанатичних режимів. Падає жертвою і Луговий від кулі теж жорстокого більшовицького фанатика, яким є не хто інший, як його рідна мати.

"Ми ще не люди, — говорить Микола. — Ми тільки експеримент епохи. Справжні люди прийдуть потім... А я не хочу... Чуєш? (каже він товаришці Юльці) Не хочу бути кроликом, який живе лише для дослідів. Не хочу навіть у тому разі, якщо дослідником є її величність історія!" (стор. 41). А коли він уже загинув і матері ввижається його голос, Микола продовжує: "Мамо!.. Якби в тебе не піднялась на мене рука — я б, може, й жив на світі. Але яке б то було життя, коли за плечима — зрада?" (стор. 72).

Оксана Лугова, мати Миколи, людина роздвоєна. З одного боку, вона зазначає, що "ходить по власній землі, озираючись...", бо за нею тіні... "Учора комуністи — сьогодні вороги..."; а, з другого боку, прощає старому чекістові, що зробив наклеп на неї та заарештував. З одного боку, вона картає чекіста на високій посаді як спустошеного й розбещеного кар'єриста, для якого "Заготскот" і "Заготлюд" мають знак рівняння між собою, а, з другого, нищить сина своїм жорстоким більшовицьким фанатизмом. В Оксани роздвоєне почуття матері й вірного прислужника більшовизму. На її заувагу, щоб Микола пробивався до своїх (більшовиків) і дав їй померти з чистим сумлінням, молодий поборник правди відповідає: "За що й навіщо помирати?.. Від тебе вимагають одного — щоб ти розказала людям правду про рік тридцять сьомий. Хіба ж тобі доведеться кривити душею? Хіба це буде брехня?"

Оксана: Микола! Любий мій... Прийде час і для цієї правди. Але не зараз. Не тепер.

Микола: Хіба правда не завжди є правдою?" (стор. 51).

"Ти ж тепер знаєш більше, ніж знала тоді", — звучить в епілозі голос Миколи до матері. І жорстокий фанатик більшовизму конфліктує вже тепер зі старим чекістом Зачепилом. Фактично це останній діалог у *На дні морському*:

Зачепило: Оксано! Ти знову розмовляєш сама з собою.

Оксана: Пробач. Я розмовляла з Миколою.

Зачепило: Та-ак. Розумію. Та хіба тільки з Миколою таке сталося? Тисячі, сотні тисяч... Це була жорстока обкатка соціалізму.

Оксана: Обкатка? Ніби соціалізм — це якась машина.

Зачепило: Система, звичайно.

Оксана: Але ж ми тоді хто? Гвинтики, коліщата? Він так і називав нас — гвинтики... Виходить, ми не людям, а машині служимо.

Зачепило: Щоб там не було, Оксано... Соціалізм не винен.

Оксана: Миколі тепер було б тридцять вісім років. Були б у мене онуки... Я питаю: що для чого існує — система для людей чи люди для системи?

Зачепило: Соціалізм не винен. (стор. 73)

Автор користувався засобами стереотипу. Тут і типові, надзвичайно добре зорганізовані партизани, що "шапками закидують" малозорганізованих німців; і типові схеми старшого і молодшого поколінь в плані І. Еренбурґа (*Відлига*) чи Л. Зоріна (*Гості*) на зразок старого чекіста Зачепила (що служить Дзержинському) чи нового чекіста Замогильного (що служить Берії); наскрізь позитивне вирішення образу дівчини-партизанки Юльки, цілковита неґація оберштурмфюрера Венцеля і дівчини Зінаїди, що обслуговує тілом і чекіста, і нациста...

Є в драмі цікаво знайдені деталі. Наприклад, опис кабінету чекіста Замогильного і есесівця Венцеля. Той самий кабінет без змін. На тому самому місці сидить Зінаїда перед Венцелем, як раніше сиділа перед Замогильним. І лише там, де раніше висів портрет Сталіна в Замогильного, висить портрет Гітлера... Не без іронії жартують партизани над манією осуджувати "ворогів народу". В'язня заарештували за те, що готував замах на громадянина Саркісова, а Саркісова за те, що готував замах на Косіора, а Косіора за те, що готував замах на Хазяїна.

Чи було доцільно видати *На дні морському*? Цінність її як драми — невелика. Але безперечно це яскравий документ доби. По Першій світовій війні таким документом доби була талановита новеля М. Хвильового *Я*, де син забиває матір. Тепер у Руденка мати забиває сина. Нема потреби порівнювати з мистецького погляду *Я* з *На дні морському*. Перевага за першим. Але після Другої світової війни *На дні морському* Руденка говорить про те саме явище, що *Я*. Драма Андрія і його матері у Хвильового чи Оксани й Миколи Лугових у Руденка — це драми про те, якого вигляду набрала психіка української людини, що попала під вплив сучасного режиму. В цьому крилася причина усунення драми *На дні морському* з репертуару. Бож це драма про Молоха, що продовжує пожирати українські душі різноманітними засобами.

Валеріян Ревуцький

Dolot, Miron. EXECUTION BY HUNGER. THE HIDDEN HOLOCAUST. Introduction by Adam Ulam. New York: W. W. Norton & Company Inc., 1985, 231 pp.

Долот, Мирон. СТРАТА ГОЛОДОМ. ПРИХОВАНЕ ЗНИЩЕННЯ. Передмова Адама Улама. Нью-Йорк, 1985, 231 стор.

Фонд друкованих споминів і документаційних джерел на тему голоду на Україні англійською мовою покищо не є дуже великий. Тому книжка-спомин Мирона Долота про його пережиття є важлива не тільки як зворушлива історія однієї родини, але й як цінна документація про трагедію, котра роками була затаювана й не дістала відповідної уваги від наукових дослідників, журналістів і просто зацікавлених людей у західньому світі. Але навіть і для тих, котрі знають про голод, книжка Долота відкриває дрібні деталі, що можуть надати конкретний зміст абстрактному поняттю про голод.

Книжку можна розділити на дві частини. В першій частині автор описує, сцена за сценою, як впровадили партійну владу в його село Черкаського повіту на Київщині і що це означало. Він не подає партійні постанови або теорії про колективізацію, а просто оповідає, як вона виглядала на практиці. Так одного дня прибув до села чужий партійний провідник, озброєний пістолетом, котрого він тримав постійно коло себе, і незабаром сільську інтелігенцію було несподівано й безпідставно заарештовано й вивезено з села. На її місце прийшли люди з міста, котрі явно не знали сільського життя, сільських звичаїв. Від того почалася страшна каруселя подій, від котрих не можна було втікти і на котрі не було пояснення.

Долот старається, щоб детальний опис побудови структури комуністичної влади в селі плинно ввійшов у розповідь. Провідники були з міста, чужі, деякі неукраїнці, а начальники п'ятірок, десятків і сотень, на котрі все село було розподілене, це були "свої", знайомі, місцеві люди. Долот підрахував, що в його селі було 800 дворів і 4 тис. населення, коли почали призначати офіційно уповноважених провідників усіх п'ятірок, десятків і сотень, і разом з членами сільської ради та іншими колгоспними урядовцями раптово стало 652 активних уповноважених у селі, тобто один апаратник на кожні шість селян. Ця структура поглинула все село ще навіть і перед "добровільним вступом" усіх господарств у колгосп. В мініятурі бачимо, як поширилася і посилилася комуністична влада, як кожна людина в селі ввійшла під опіку свого апаратника, котрий, зі свого боку, був відповідальний перед своїм начальником і т. д. Коли знищили церкву в селі, з тим зник останній атрибут незалежного авторитету в селі. Селяни

втратили ввесь контроль над своїм життям і мусіли звикати до нових умов, за яких масово йшли на збори, де слухали дивні й чужі постанови про своє життя, і день за днем проходили арешти та вивози людей за злочини, котрих вони взагалі не розуміли. Хто читав *Колгосп тварин* Дж. Орвелла, в цій першій частині впізнає подібну атмосферу абсолютного абсурду в світі, де панує терор і цілком випадкові правила, котрі не мають ніякого пов'язання з моральним і гідним життям.

В другій частині книжки автор описує наслідки посиленої кампанії позбавити селян всієї поживи, коли голод міцно ввійшов у життя весною 1932 р. до літа 1933 р. Про зиму того року не довідуємося багато, тільки що молодий Долот з матір'ю і молодшим братом якось урятувалися, бо заховали їжу на колгоспній землі і могли купити ще щось трохи, продавши золотий медальйон. Під час зими помирало багато людей, і автор провадить читача від однієї сцени смерти до другої — по всіх своїх сусідах.

Долот дивиться на свою історію і передає її очима молодого хлопця, котрий зберіг в своїй пам'яті деталі, порядок подій і окремі сцени в своєму селі на протязі трьох років жахливих подій колективізації і голоду в українському селі. Він пише простим стилем, не вглиблюючися в емоції, ані аналізи політики, а просто описує те, що сталося — нібито він дійсно дивиться очима підлітка. Читач з ним ходить селом і сприймає все так, як він описує. Це надає розповіді дещо наївний тон, але читач може тим виразніше уявити собі, з яким дивом і нерозумінням український селянин приймав усі ці події, котрі за три роки перевернули догори ногами селянський світ і спосіб життя, котрий існував століттями.

На перший погляд, книжка виглядає як історія однієї родини, але, коли подумати глибше, розуміємо, що це панорама того, що діялося по всій Україні. В кожному селі й у кожній родині історія не набагато різнилася. Тому можна сказати, що Долот дійсно розповів історію універсального значення.

Надія Дюк

ПРО УКРАЇНСЬКЕ ЖИТТЯ В ПАРИЖІ

Катерина Штуль

Відродження українського театру в Парижі

Так щасливо склалося, що 50-річчя насильницької смерти драматурга Миколи Куліша український Париж відзначив гідно. Академічне товариство в Парижі влаштувало 17 листопада 1984 р. в залі Бібліотеки імени С. Петлюри вечір-зустріч з сином славного драматурга Володимиром Кулішем та його дружиною Оксаною Керч. Темою вечора було: Микола Куліш і його оточення 1920-их років.

Коротку, стислу, з доброю аналізою доповідь про творчість Куліша виголосила Оксана Керч, а В. Куліш показав низку діяпозитивів, додавши до них свої пояснення та коментарі. Почалася цікава дискусія.

Вечір мав великий успіх, зала бібліотеки була переповнена (що рідко буває) й між присутніми було чимало молоді (що ще рідше буває).

Цей надзвичайний вечір залишив незабутні враження, а головне став початком відзначення цієї річниці студентською молоддю Парижу, яка звернулася до знаного українського актора Терентія Маяцького з проханням поставити одну дію з *Мини Мазайла*. Підготовка вистави йшла швидким темпом, з великим ентузіазмом, і за неповних три місяці остання дія *Мини Мазайла* в 9 картинах була підготована до вистави.

24 березня 1985 р. Союз українських студентів (СУС) у Франції влаштував літературний вечір пам'яті Миколи Куліша. Голова СУСу у Франції Мирон Митрович відкрив святкування, а Зірка Вітошинська-Циран (голова СУСу в Парижі) виголосила коротку доповідь, в якій подала життєвий шлях драматурга та з'ясувала його творчість, зупинившись зокрема на *Мині Мазайлі*.

В другій частині вечора відбулася вистава останньої дії *Мини Мазайла*, на яку присутні чекали з недовірливим хвилюванням, знаючи, що ніхто з виконавців не має великого сценічного досвіду, ані бездоганної української мови. Але відкрилася завіса й вже перші хвилини приносять милу несподіванку й тепло вдячності до Маяцького за таку бездоганну постановку. Влучно розподілені ролі між персонажами, гра й рухи природні, без зайвого шаржу,

добре гримування й... цілком добра мова! І "л" є "л", і "р" є "р", і акцент падає там, де треба! (Головні труднощі були в вимові нашої франкомовної молоді). Безперечно, що були й деякі недотягнення, але, взявши до уваги, що це перші кроки на справжній сцені наших виконавців, ці недотягнення були справді мінімальні.

Пилип Наум'як в ролі Мина Мазайла та Ганна Наум'як в ролі Мазайлихи зуміли влучно віддати сатиричність головних постатей Кулішевої п'єси. Зірка Циран в ролі Улі та Іванка Копчук (з Бельгії) в ролі Рини добре виявили розбіжність характерів своїх персонажів. Трохи заповажна була Олександра Гомула в ролі Тьоті Моті, а в Мокія, якого виконував Мар'ян Циран, відчувався брак спонтанності в рухах на сцені (який напевно зникне в наступних виставах). Зворушливим був у ролі Дядька Тараса М. Митрович. Марійка Сконська (з Нью-Йорку) вміло віддала манірність баронеси. Друзів Мокія грали Олександр Мішталъ та Степан Боніковський, суфлером був Богдан Копчук, а Маяцький був не тільки режисером, але й душою вистави.

Сподіваємося, що цією виставою СУС у Франції протягне нову нитку театральної праці в Парижі. Художні постановки Наталі Пилипенко (артистки "Березоля") в Парижі в 1950-их роках знайшли гідного продовжувача цих традицій в особі Маяцького, прецедентну гру якого в ролі Мина Мазайла (в постановці Наталі Пилипенко) українська громада Парижу ще не забула.

Заснування українського «Амікаля»

При Державному інституті східних мов і цивілізації віддавна існують гуртки "Амікаль", засновані студентами, які вивчають одну з мов, що входить в програму викладів інституту.

10 травня ц. р. десятий український "Амікаль" урочисто відсвяткував своє "народження" в залах інституту за численною участю викладачів, студентів і гостей.

Директор інституту Лябріоль привітав присутніх і з'ясував можливості розвитку українського "Амікаля", якими передовсім є ширша інформація про здобутки української культури та можливості видання публікацій в рамках інституту, як це вже зробили Марія Шерер, Аркадій Жуковський і Валентина Маркаде.

Від управи всіх "Амікалів" слово взяв професор Комароф. Зупинившись на діяльності інших гуртків, він підкреслив також великі можливості розвитку українського "Амікаля".

В свою чергу взяв слово директор українського відділу Е. Круба. Він висловив подяку Лябріолеві за моральну підтримку, управі інституту за підготову вечора, колишній директорці Марії

Шерер, пані Мандзюк-Камель та Жуковському за наполегливу працю й високий рівень викладів.

На закінчення голова українського "Амікаля" Зірка Циран представила членів управи: Петра Пастернака — заступника голови, Пилипа Наум'яка — секретаря, Степана Дуніковського — скарбника. Опісля коротко подала основні події з історії української культури, починаючи від *Слова о полку Ігореві* аж до часів "розстріляного відродження" та знищення бандуристів. Гучним "Многая літа" та шампанським закінчилася перша частина цього вечора.

В другій частині, вже виключно мистецькій, брали участь артистичні сили українського Парижу: В. Дратвінська, О. Кукловська, О. Мазурик, Катерина Коваль, Ірина Зелена, М. Курило з сином Марсіялем. Вечір пройшов на високому рівні, в теплій атмосфері, яка зобов'язує нашу молодшу генерацію до наполегливої праці поширювання знання про нашу культуру, а нас, старших, до моральної підтримки молодих в їхніх зусиллях.

Ще пару слів про сам інститут, який був заснований Ж.-Б. Кольбером в 1669 р. як "Школа мов". Він перетворився в Школу живих східних мов в 1795 р., а в 1971 р. став Державним інститутом східних мов і цивілізацій. Першими мовами, які вивчали в інституті, були арабська, турецька та мова кримських татар. Щойно в 1871 р. впровадили слов'янські мови: сербську й болгарську. Наймолодшою слов'янською мовою є українська, бо щойно в січні 1939 р. її почав викладати Ілля Борщак в рамках "вільного викладу". В вересні 1952 р. Міністерство освіти затвердило українську мову як офіційну.

Фільм молодого українського режисера

Фільм *Клітка з канарками* режисера-постановника Павла Чухрая після показу на фестивалі в Каннах вийшов також на паризькі екрани. Він звернув на себе увагу французької критики небуденним для радянського кіна сюжетом, тонким психологічним підходом до проблем сучасної молоді та нездеформованою аналізою радянського суспільства. Вона привітала цю постановку молодого режисера дуже позитивно.

Дія фільму відбувається на залізничній станції, яка стає місцем стрічі двох молодят: Олесі й Віктора. Вони знаходяться в стані дозрівання, бо не можуть позбутися ілюзій дитинства й увійти в колію світогляду дорослих. Олеся втікає з дому, бо не може знести залицьня маминого коханця до неї й, викликавши телеграмою свого батька, який живе в Ризі, чекає на станції на його приїзд.

Віктора шукає міліція, бо він під впливом своїх товаришів-хуліганів в джінсах вломився до помешкання старших людей з наміром обікрасти їх, а, не знайшовши нічого вартісного, забирає з собою клітку з канарками, яку його жорстока банда відразу нищить, вживаючи її як м'яч. Віктор хоче втікти до Прибалтики, бо там "люди інші, добрі, не такі, як тут", допоможуть йому знайти працю на рибальському судні.

Олеся й Віктор відразу знаходять спільну мову, бо життя дорослих здається їм нестерпним і несправедливим. Між ними народжується приязнь, котра в інших умовах могла б стати початком глибокої любови.

Небуденність цього цілком нормального для нашої епохи "бунту молодих" є тло, на якому Чухрай вивів переживання Олесі й Віктора. Через залізничну станцію проходять всі прошарки суспільства й спостережливе око Чухрая закарбовує на плівці їхній нездеформований образ: реакції людей в безконечній черзі за квитками залежно від їхнього соціального стану; ментальність міліціонера, який більшість свого службового часу проводить, потішаючи свою сестру-листоношу, яку покинув коханий; Вікторова пригода з вірменином, водієм товарного поїзду, який преспокійно переправляє коньяк до Прибалтики; молода, гарна провідниця "м'яких" вагонів, яка не може встояти перед компліментами Віктора в джінсах і обіцяє завезти його без квитка до Риги; примара поїзду-конвою з блідими лицами в'язнів, які виглядають крізь заґратовані віконця; лайки нічної бригади жінок в фуфайках, які вивантажують вагони — це й є ті кадри Чухраєвого фільму, які надають фільмові небуденної вартости. В цьому відважному, щирому підході наявний вплив Павлового батька Григорія Чухрая, який здобув міжнародне визнання своїми фільмами *Сорок перший*, *Баллада про солдата* та *Чисте небо*.

Хоч Павло Чухрай виріс при кіностудії імени Довженка, він працює тепер в Москві, а *Клітка з канарками*, продукції московської кіностудії, вже другий фільм молодого режисера.

Соловейко

В літні місяці мешканці Парижу масово виїжджають, залишаючи своє місто туристам, які різношерстою юрбою весело переходять його вулицями. Між ними є також і українці, які приїхали сюди відновити свої спомини про "старий край" та відвідати приятелів. Треба їм віддати справедливість, вони не обмежуються оглядинами самого міста, а намагаються відвідати й українські установи, православну церкву Св. Симона та греко-католицьку церкву Св. Володимира, Бібліотеку імени Симона

Петлюри, редакцію й друкарню *Українського слова* чи схилити голови на могилі Петлюри на цвинтарі Монпарнас. Дехто навіть відважується пуститися в скомпліковану дорогу до Сарселя, де Наукове товариство імени Шевченка обрало собі осідок. Хто цікавиться мистецтвом, відвідує Андрія Сологуба, "Студію 31", Темістокла Вирсти, Любослава Гуцалюка, який зі своєю дружиною в літні місяці стають справжніми городянами Парижу, Володимира Макаренка, Антона Соломуху чи мистецьку галерію Алескевича.

Цього літа відвідав Париж надзвичайний турист із Австралії. Він приїхав на відвідини до свого друга молодих літ, який живе в підпаризькій околиці, з амбітнішими намірами — награти на стрічку спів соловейка, щоб можна було чути його літом в себе в садку. На жаль, чомусь соловейко не захотів дати концерт нашому землякові з далекої Австралії. Може, як і парижани, полетів десь на вакації? На потіху нашому туристові можна сказати, що з соловейком різно буває, бо навіть японці, до чого вже мудрий народ, і то мають клопоти з соловейком:

В цей мрячний день,
Не прилетів співати
Наш соловейко.
Він напевно десь заснув,
Підгнувши лапки.

Хай шанобливий Акіко Йосано вибачить мені за такий кострубятий переклад.

ПРОСИМО ВИПРАВИТИ

У *Сучасності* 1985, 5, у статті І. Зелика "До проблематики соціології мистецтва" на стор. 57 (8 рядок згори) треба читати: художній твір майже завжди віддзеркалює. На стор. 64 тієї ж статті (7 рядок згори) треба читати: "мистецтво для спільноти". На тій самій сторінці (14 рядок знизу) треба читати: Організація праці біля варстату.

У *Сучасності* 1985, 9, стор. 112, початок примітки ч. 2 до статті С. Мюге "Країна доктора Моро або наука на службі комунізму" треба читати: Народно-трудовий союз російських солідаристів.

Українська радянська преса про літературу

Чим тепер займається творча інтелігенція в Україні і які головні теми літературної творчості? Газета *Літературна Україна* (6 червня 1985 р.) повідомляє про республіканську творчу конференцію письменників, котра недавно відбулася в Запоріжжі, яка саме розглядала сучасні літературні напрями. В своїй доповіді "Державність слова" Юрій Мушкетик старається подати молодим і старшим письменникам вказівки на майбутню працю. Він пропонує тему "праця" як найзахопливішу, щоб поліпшити якість українських літературних творів і підвищити їхній рівень: "нам давно час розширити її, подивитися на працю в масштабі планетарному". Він радить молодим письменникам вглиблюватися в життя й зацікавлення молодих робітників. Існують переконливі причини, чому письменники мусять взятися за таке завдання. Він зауважує, що психологія старшого покоління, зростого в інших умовах і обпаленого війною, трохи інша. Є небезпека, що старше покоління може "розминутися" з молодшим. Але, окрім цього надійного наставлення до проблематики, Мушкетик далі, на жаль, пропонує застарілі способи. Він твердить, що соціалістичний реалізм — взятий на озброєння в 1934 р. — "дає найширші можливості для показу життя в усьому його розмаїтті, для розкриття інтелектуального багатства людини наших днів, і позбавляє нас можливості тільки однієї — писати погано".

Знаходимо додаткові пояснення офіційної настанови до української літератури в редакційній статті *Літературної України* (4 липня 1985 р.). Стаття подає вказівки про бажані напрями в літературі в умовах "науково-технічної революції". Довідуємося, що в літературі не вистачає нових художніх типів — а художній тип це "явище епохи". Стаття пропонує простежити, як формується новий тип робітника як "героя нашого часу — будівника комунізму".

В Україні виходять два літературні журнали, *Українська мова і література в школі* та *Русский язык и литература в средних учебных заведениях УССР*, спрямовані на молоду й шкільну публіку. В статті "Літературний процес і школа" (*Літературна Україна*, 20 червня 1985) В. Карпенко подає свої критичні погляди. Він починає з того, що наклад цих журналів разом становить 100

тисяч примірників кожного місяця — приблизно порівну на кожне видання. Він додає, що кожне видання висвітлює питання сучасного літературного процесу та що кожна редакція виробила свій підхід до цієї проблематики, а рівнож і свою систему її опанування. Автор не згадує про те, що, на мій погляд, мало б становити найголовнішу відмінність між обома журналами і разом з тим дуже цікаву тему до дискусії. Оскільки журнал *Українська мова і література в школі* українськомовний і друкує статті про українську літературу, а *Русский язык и литература в средних учебных заведениях УССР* російськомовний, мені здається, що йдеться про можливості різного впливу на нове покоління на Україні, а саме про те, ким молоді люди виростуть і ким вони себе почуватимуть.

Без розгляду основної різниці можна уявити, як тяжко описувати інші підходи до виховної ролі тих журналів. Все ж таки автор старається розв'язати своє завдання. Довідуємося, що він дуже високо оцінює журнал *Українська мова і література в школі*. Хоч він призначений для читача шкільного віку, автор порівнює його з "товстими" літературно-художніми журналами, котрі видає Спілка письменників України, а саме *Вітчизна* і *Київ*. Автор розглядає головні статті, котрі з'явилися в журналі за останній рік і дає їм свою оцінку. Він особливо хвалить порівняльну студію Івана Дзюби про Шевченка і мадярського поета Шандора Петефі в березневому числі. Він зазначає, що в українському журналі є статті, що дають певне уявлення про розвиток літературного процесу на Україні й додає, що в тому числі з'явилися статті теоретичного характеру, як і інші, що мають практичне значення.

Натомість в російському журналі *Русский язык и литература в средних учебных заведениях УССР* він каже, що статті провадять розмову про сучасну літературу у цілком практичній площині. Журнал провадить дискусію про сучасну радянську літературу і як за її допомогою виховувати "справжніх громадян".

Довідуємося зі статті Володимира Здоровега "Анатомія ненависти" в *Літературній Україні* (8 липня 1985 р.), що Віталій Коротич написав новий роман *Лице ненависти*, наклад якого вже досягнув трьох мільйонів примірників. Автор розповідає про тему роману. "Поїхавши черговий раз до Нью-Йорку як член делегації Української РСР на сесію Генеральної Асамблеї ООН, письменник зіткнувся з розпалюванням різними засобами ненависті до соціалізму, насамперед до Радянського Союзу". Він характеризує роман як публіцистично-художній і хвалить Коротича, що він винайшов унікальну форму розкрити свою тему. Роман можна по-

ділити на три частини, а новаторство автора полягає в тому, що в третій частині Коротич подає виписки з нью-йоркських газет. Коротич має на меті описати сучасну Америку: він пише про безробіття, безпритульність, самотність, жорстокість, бандитизм, моральну дегенерацію, порнографію — теми, без яких не можна описувати Захід. Але Коротич віднайшов і щось нове. Йому йдеться про зміни в Америці 1980-их рр., "коли атмосфера зненависті твориться і здирає прикриття з багатьох традицій, настає страшна мить, коли вже нічого і соромитись". А щоб довідатися, чому та атмосфера ненависти приховувалася перед тим і чому Коротич вважає, що вона якраз тепер вибухла, для цього треба самому прочитати книжку.

Михайло Наєнко подав огляд українського роману за останні п'ять років в своїй статті "У всепланетному контексті" в *Літературній Україні* (18 липня 1985 р.). Підсумовуючи свою тему, він подає деякі зауваги. Між ними він остерігає про рівень української мови і зауважує, що це "на жаль, дається окремим авторам з певними труднощами. ... У авторів так званої «міської» прози тут ще не все гаразд. Особливо в «середньо-молодшого» покоління, котре або вже пробувало свої сили в романному жанрі, або (виступивши з повістями) почуває себе на підступах до нього".

Але в своєму останньому висновку автор підтверджує, що романи останніх п'яти років дійсно виглядають оптимістичнішими, ніж в попередні часи, та, що в тому оптимізмові стало "справді більше драматичних мотивів перипетій саме болісного шукання істини, ніж це спостерігалось в романах 1970-их чи раніших років. Усе це свідчить про глибинніший підхід письменників до дійсності, про діалектичне розуміння ними складнощів, суперечностей людського поступу і про гостріше усвідомлення своєї місії — бути відповідальним за все, що діється в світі".

Н. К.

По сторінках радянської преси

В листах до редакції газети *Культура і життя* (2 червня 1985) з'явилася стаття Івана Шостака "Нічого спільного із супрематистами!" в оборону його матері, покійної художниці Ганни Собачко-Шостак. Шостак особливо обурився статтею С. Білокіня "Витоки творчості Ганни Собачко" в журналі *Народна творчість та етнографія* (1984, 5), де він пише, що автор фальсифікує й прагне скаламутити витoki творчості його матері.

Шостак зводить дискусію до питання: чи художники-супрематисти мали якийнебудь вплив на Ганну Собачко, коли вона працювала в декоративному мистецтві й малювала в народному стилі в 1910-их і на початку 1920-их років? Шостак відповідає рішучим — ні, додаючи, що зв'язання творчості народного таланту з художниками Олександром Екстер і К. Малевичем було б вульгаризацією плodотворної діяльності.

Білокінь натомість погоджується, що Ганна Собачко є цілком унікальне явище, але остерігає проти відлучення її від найближчого середовища, бо що ж тоді можна буде сказати про її зв'язок з нами? Автор твердить, що будь-яке оригінальне явище зв'язане сотнями ниток з усім культурно-історичним процесом. Він зауважує, що в деяких публікаціях можна спостерігати намагання відірвати творчість Ганни Собачко від її історичного середовища, показати її виключність і ізолювати її.

Використовуючи рідкісні архівні джерела та різні бібліографічні матеріали, деякі ще з передреволюційних часів, Білокінь досліджує мистецьку діяльність молодшої Ганни Собачко в кустарній майстерні в селі Скопцях (нині Веселинівка Баришівського району на Київщині). Він далі описує середовище, в якому ця майстерня діяла. Він, наприклад, згадує, що керівниця скопської майстерні цікавилася працею подібної кустарної майстерні в селі Вербівці біля міста Кам'янки (нинішньої Черкаської області), де співпрацювали мисткині Любов Попова, Олександра Екстер, Ольга Розанова та Якулова, які шукали колір і динаміку. Коли брати працю Ганни Собачко в цілості, Білокінь зауважує, що в її творах часів громадянської війни раптом проривається потужне джерело енергії, вони стають дивовижно динамічні, рухливі, несподівано міняються яскравими барвами. Такого руху немає ні в її раніших творах, ані в тих, які вона виконала наприкінці життя, вже в шістдесятих роках.

Нелегко розібратися в цій тематиці, можна бути певним лише в тому, що опінія Шостака дістане ширше розповсюдження, враховуючи порівняно великий наклад *Культури і життя*, з одного боку, а з другого, досить обмежений наклад *Народної творчості та етнографії*, яка тепер друкується лише накладом 5.800.

■

У тижневику *Культура і життя* (2 червня 1985) читаємо про успіхи Музею історії книги в Бережанах — "Місто великих традицій". Під заголовком "Тут зберігається слово" кореспондент І. Логуш розказує, що розшукували й готували експонати майже три роки, поки відкрили двері старовинного ратушу, котрий був виділений до вжитку музею в червні минулого року. Кореспондент далі повідомляє, що в районі існують понад сто первинних організацій товариства книголюбів, котрі користуються будинком як міжбласним науково-методичним центром для пропаганди книжки. Він подає також, що найцікавіші експонати — це експонати ленініяни, українські видання творів Леніна.

■

Сторінки української преси показують, у який бік похввалилися міжнародні взаємини України останнім часом. 6 березня ц. р. до Києва прибула делегація з Китаю. Голова делегації заявив, що метою відвідин є зміцнити взаємини між двома народами і обмінятися досвідом парламентської діяльності (*Радянська Україна*, 7 березня 1985).

Делегація з України відвідала Нікарагуа. В складі делегації були мистці з Києва й Житомира та танцювальний ансамбль "Славутич". Метою відвідин було передати досвід радянської України в побудові комунізму (*Радянська Україна*, 18 квітня 1985).

Відкрився консулят Куби в Харкові, котрий опікатиме 400 кубинських студентів у місті та сприятиме економічному й культурному обміну між двома країнами (*Молодь України*, 18 квітня 1985).

Н. К.

ВІД РЕДАКЦІЇ

Цим числом *Сучасности* повертаємо легітимність і право громадянства українського слова *жид*, якому накинута чужа окупаційна влада негативного значення. Ось як про цю проблему писав відомий науковець і громадський діяч Соломон Гольдельман в передмові до своєї книжки *Жидівська національна автономія на Україні (1917-1920 рр.)*:

Я довідався, що після видання моєї монографії — *Жидівська автономія на Україні* — виникли сумніви щодо уживаних мною термінів "жид" і "жидівський" замість прийнятих в Советській Україні "єврей" і "єврейський".

З приводу цих сумнівів стверджую, що термін "жид" є властивий українській мові як теж іншим слов'янським мовам (наприклад, польська, чеська, білоруська), уживання його в згаданих мовах є природне і не має зневажливого характеру, як у мові російській. Уважаю, що в Советській Україні приписано уживати виключно слова "єврей" зі святенництва, щоб не викликати у читачів, котрі звикли до образливого сенсу слова "жид" у російській мові, запідозріння автора в антисемітизмі. Очевидно, ніхто з читачів моєї монографії не запідозрить в антисемітизмі її національно-жидівського автора.

І справді, я уживаю послідовно цієї термінології в моїх українських творах уже з 1918 року, коли я почав говорити й писати українською мовою. Так, уже моя перша більша праця в українській мові — *Листи жидівського соціал-демократа про Україну*, котру я видав у Відні в 1921 році, уживає виключно терміну "жид".

Так само моя стаття про становище жидівства в СССР, надрукована в ч. 16 *Українського збірника* в Інституті для вивчення СССР в Мюнхені, уживає термінів "жид", "жидівський" і т. д. Взагалі, я засадничо ніколи не погодився б на уживання терміну "єврей" у моїх українських працях, бо добачив би в тому святенництво і боягузтво.

Подібні думки висловив також Ар'є Вольф. В своєму листі до редактора *Сучасности* від 4 серпня 1985 р. Вольф пише: "Вживаю слова «жид», «жидівський» і т. д. як слова без від'ємної конотації. Так я привик у Польщі, це наше легітимне, правомірне найменування, й хай Москва не нав'язує нам свого «єврея»".

Звичайно, в душі толерантности, ми друкуватимемо статті в обидвох варіантах — жид і єврей.

Сл. п. Іван Еліяшевський

Ділимося з українською громадою болючою вісткою, що 1 вересня 1985 р. помер нагло в Торонто, в Канаді, Іван Еліяшевський, народжений 14 липня 1912 р. в Західній Україні. В зовсім юному віці Небіжчик став членом Організації українських націоналістів. Редактор тижневика *Вільне слово*, він був активний учасник організованої революційно-визвольної боротьби проти німецьких окупантів України під час Другої світової війни, всеціло відданий своєму народові патріот, громадський і політичний діяч. Від початку існування журналу *Сучасність* Покійний був його представником у Канаді. Похорони Покійного відбулися в Торонто 6 вересня ц. р.

Дружині, дітям і всій рідні Покійного висловлюємо наше щире співчуття.

*Закордонне представництво УГВР
Видавництво «Сучасність»*

ХТО Ж АВТОР УКРАЇНСЬКОГО ПЕРЕКЛАДУ «РАЙНЕКЕ-ЛИСА» ГЕТЕ?

У *Сучасності* від квітня 1983 р. з'явилася стаття-спомин Ю. Клинового "Василь Сімович — мій учитель". На жаль, я не міг своєчасно відгукнутися на цей спомин, щойно тепер мав таку можливість. У своїй статті Клиновий згадав ширше про видання українського перекладу твору Й. В. Гете *Райнеке-Лис*, яке з'явилося весною 1943 р. у Львові в Українському видавництві під редакцією Сімовича. Клиновий писав: "Подати прізвища перекладача, очевидно, не можна було, він був по советському боці".

Від часу появи *Райнеке-Лиса* в 1943 р. до часу появи статті Клинового в *Сучасності* минуло сорок років і можна вже було подати прізвище перекладача, але Клиновий не зміг цього зробити, бо не знав його, не знав його й Сімович, з одержаного машинопису він знав тільки те, що переклад вийшов друком у Києві.

І тут доводиться дати пояснення. У лютому-березні 1938 р. в бібліотеці НТШ у Львові я студював дотогочасні видання *Лиса Микити* І. Франка — до речі, підготовча праця, яка завершилася ювілейним виданням у Кракові цього твору в 50-річчя його першого книжкового видання (1891-1941).

І ось директор бібліотеки НТШ Володимир Дорошенко приніс мені одного дня власне український переклад *Райнеке-Лиса* Гете, виданий у Києві і присланий недавно до бібліотеки НТШ. Рік видання, як пригадую, 1936, а може 1937, прізвища перекладача не було. Виринув здогад, що перекладача вже теж заарештували і, мабуть, це Дмитро Загул, відомий уже своїм перекладом *Фавста* Гете та інших німецьких поетів — серед них Г. Гайне, Ф. Шіллера.

У 1939 р. почалася війна. В Кракові під німецькою окупацією створено Українське видавництво, толероване німцями, але під їхньою пильною цензурою. І власне в Кракові здійснився задум про ювілейне видання *Лиса Микити*. Я почав розшуки за давнішими виданнями цього твору, написав листа м. ін. до Володимира Янова, тоді студента Берлінського університету, і він прислав мені машинописний відпис того самого київського видання *Райнеке-Лиса*, що його я читав у 1938 р. в бібліотеці НТШ у Львові.

І саме тоді в Кракові пощастило дістати теж німецьке розкішне альбомне видання *Reineke Fuchs* Гете з ілюстраціями Вільгельма фон Кавльбаха. Це видання свого часу так захопило Франка, що він під його впливом написав ("з німецького переробив") свого *Лиса Микити*.

Маючи в руках машинопис українського перекладу "Райнеке-Лиса" та й ілюстрації Кавльбаха, можна було думати про ілюстроване видання цього перекладу, але щойно після ювілейного видання Франкового *Лиса Микита*, з ілюстраціями українського мистця. Я домовився з мистцем Е. Козаком і показав йому німецьке видання твору Гете — воно його захопило, й так до половини 1941 р. з'явилося ювілейне видання *Лиса Микита*.

В січні 1942 р. я переїхав з Кракова до Львова, де створився відділ Українського видавництва з Сімовичем як редактором мовних і літературних видань. У його руках опинився машинописний "Райнеке-Лис", він зрадів і взявся сам редагувати видання. Я послужив своїм примірником німецького видання Гете і вже весною 1943 р. з'явився *Райнеке-Лис* з вибраними 36 ілюстраціями Кавльбаха (їх у німецькому виданні більше і в більшому форматі).

Клиновий написав у своїй статті в *Сучасності* про те, як працював над цим виданням Сімович. Тут тільки слід сказати, що як німецький оригінал, так і український переклад написані гексаметром, отож Сімович не мав потреби, як це помилково написав Клиновий, "шукати кращих рим", а тільки добирив "соковитіші вирази". Наскільки ж редакція Сімовича краща за первісний переклад, це міг би прослідити, як слушно згадав Клиновий, хтось з наших мовознавців. Але хтось з мовознавців міг би простежити ще й іншу та й важливішу справу, а саме: хто ж таки автор українського перекладу *Райнеке-Лиса*. Чи, дійсно, був ним відомий видатний перекладач творів Гете, зокрема його *Фавста* — Загул, поет, родом з Буковини (нар. 28 серпня 1890 р.), який з 1915 р. проживав у Києві, належав до спілки письменників "Західня Україна", видав кілька збірок поезій, підручник *Поетика* і ін. В розпалі літературної праці, близько 1935 р., його заарештували більшовики, як це подає гаслова *Енциклопедія українознавства*, а вже в 1938 р. його не стало в живих (цей рік його смерті подає бібліографічний словник *Українські письменники*, т. 4 [Київ, 1965]). Отже, загинув передчасно, і тепер зрозуміло, чому — я переконаний — його переклад *Райнеке-Лиса*, хоч і з'явився друком після його арешту, але безіменно, без прізвища. І все ж хтось у київському видавництві подбав про це видання та про висилку до бібліотек поза СРСР. Щоб упевнитися, що то, дійсно, переклад Загула, вистачить лише порівняти його переклад хоч би тільки *Фавста* Гете з перекладом *Райнеке-Лиса*, тоді буде ясно, що обидва переклади належать тій самій особі.

В історії українських перекладів творів Гете переклад *Райнеке-Лиса* займає поважне місце й ніяк не повинен залишитися безіменним.

Богдан Гошовський

Про авторів

- Роман Бабовал** — поет, автор двох збірок поезій (*Навіщо про те згадую* та *Подорож поза форми*), готує до друку нову книжку поезій "Омана молока і листи до коханок". Бабовал живе й працює лікарем у Бельгії.
- Бруно Шульц** (1892-1942) — прозаїк і графік єврейського роду, який жив у Дрогобичі й писав польською мовою. Автор циклів оповідань *Цинамонові крамниці* та *Санаторія під клепсидрою*. Його замордували гітлерівці.
- Юрій Луцький** — науковець, дослідник літератури, автор серії праць англійською й українською мовами (*Літературна політика Радянської України*, *Бій за літературу в Радянській Україні*, *Документальна студія ВАПЛіте* та ін.). Останнім часом зредагував книжку *Вибрані листи Пантелеймона Куліша*.
- Ірвінг Лейтон** — див. біографічний додаток на стор. 28-29.
- Юрій Тарнавський** — поет і прозаїк, автор десяти збірок поезій, зібраних у книзі *Поезії про ніщо і інші поезії на цю саму тему*. Його прозовий твір *Meningitis* вийшов англійською мовою.
- Тит Геврик** закінчив Інститут Пратта в Нью-Йорку, спеціалізувався в архітектурі та містобудівництві. Нині працює директором проектування Пенсільванського університету в Філадельфії. В 1982 р. був куратором виставки "Втрачена архітектура Києва" в Українському музеї в Нью-Йорку. Тепер готує виставку "Українська дерев'яна архітектура" для цього ж музею.
- Ізраїль Клейнер** — уродженець Києва. За фахом історик і публіцист. Нині працює в українському відділі радіо Голос Америки в Вашингтоні. Автор книжок *Національні проблеми останньої імперії* (Париж, 1978) та *Анекдотична трагедія* (Мюнхен: "Сучасність", 1974), а також перекладач на українську мову та редактор книжки *Вибрані статті з національного питання* Володимира Жаботинського ("Сучасність", 1983).
- Михайло Френкін** — колишній московський професор історії, багаторічний в'язень радянських концтаборів. 1974 р. виїхав до Ізраїлю, де одержав посаду професора в Єрусалимському університеті. Останніми роками на пенсії. Автор кількох монографій з історії російського війська та революції. Кілька його статей та рецензії опубліковано в нашому журналі.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ МІСЯЧНИКА «СУЧАСНІСТЬ» НА 1985 РІК:

	одно число:	річно:
<i>Німеччина:</i>	12 DM	120 DM
всі інші країни:	4 ам. дол.	40 ам. дол.

Додаткові кошти передплати місячника летунською поштою до США і Канади становлять 22 ам. дол. річно.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

<i>Австралія:</i>	Library & Book Supply 16 a Prospect Street Glenroy, Vic. — 3046	<i>Ізраїль:</i>	G. Shakhnovich Harav Maymon St. 2, Apt. 31 Bat — Yam
<i>Аргентина:</i>	Dr. M. Wasylyk Cooperativa de Credito «Renacimiento» Maza 144 Buenos Aires	<i>Канада і США:</i>	Nina Hnytzkyj 254 West 31st St. 8th Fl. New York, NY 10001
<i>Велико- британія:</i>	Mr. S. Wasylyk 4, The Hollows Silverdale, Wilford Nottingham	<i>Швайцарія:</i>	Dr. Roman Prokop Muristraße 82 3006 Bern

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на **прізвища** представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на: **Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.**

Адреси для вplat: Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

«ФОРУМ»

Суспільно-політичний журнал

Квартальник. 240 стор.
Рік видання четвертий
Річна передплата 25 ам. дол.
Редактор: Володимир Малінкович
Видає: «Сучасність»
Друкується російською мовою

Замовляти:

«Sučasnist» e. v. München
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5

УКРАЇНСЬКА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА В ХХ СТОЛІТТІ

Документи і матеріали; три томи. Упорядкували Тарас Гунчак і Роман Сольчаник. «Сучасність», 1983, 1317 стор. Тверда оправа. Обкладинка Якова Гніздовського.

У збірці вміщені документи від кінця ХІХ до 1980-их років нашого сторіччя, які є першоджерелом для вивчення сучасної української історії.

Наклад обмежений.

Ціна 180 ам. дол. або рівновартісна їй у іншій валюті.
Для передплатників *Сучасности* — 60 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси В-ва:

В Європі:

Sučasnist
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5

У США і Канаді:

NINA ILNYTZKYJ
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001